

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
Філологічний факультет

Кафедра української мови ім. проф. І. Ковалика

**НЕВЕРБАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ
МОВЧАННЯ ЯК ВИРАЗНИК ЕМОЦІЙ У
ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ М.МАТІОС**

Магістерська робота

студентки групи ФЛУМ-21з

035.01 українська мова та література

Оливи Катерини Василівни

Науковий керівник:

доц. Ціхоцький І.Л.

Рецензент:

доц. Висоцька Т.Й.

Львів-2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
I. Історико-методологічні засади дослідження невербального компонента мовчання.....	6
1.1. Становлення та розвиток комунікативної лінгвістики. Невербальна семіотика – складова мовної комунікації.	6
1.2. Паралінгвістика як один з основних напрямків невербальної семіотики ..	15
1.3. Дослідження мовчання у проспективному аспекті.....	20
II. Значення мовчання у комунікативтивній ситуації.....	28
2.1 Структура та функції мовчання.....	28
2.2. Емоції та мовчання.....	37
2.3 Кооперативні та конфронтативні ситуації у художньому тексті.....	42
III. Мовчання як виразник емоцій у ситуаціях мовного дискурсу М.Матіос ..	47
3.1 Мовчання як засіб передачі та творення комунікативних ситуацій у тексті	47
3.2 Мовчання та супровідні невербальні засоби як виразники базових емоцій у художньому дискурсі М.Матіос.....	73
3.3 Вербальні засоби вираження мовчання у контекстах.....	90
ВИСНОВКИ.....	97
Список використаної літератури	100

ВСТУП

Люди спілкуються, використовуючи певні засоби. Ми звикли, що спілкування – це мовлення, проте не лише словами комуніканти передають інформацію один одному. Передача думок, почуттів, емоцій здійснюється також через пози, міміку, жести, погляд. Словесні (вербальні) та несловесні (невербальні) компоненти створюють комунікативний простір, у якому об'єднуються внутрішній та зовнішній світ людини. У процесі взаємодії вербальні й невербальні засоби можуть підсилювати або послаблювати дію один на одного.

Невербальні мовні засоби поряд з вербальними, несуть велику кількість інформації про сказане мовцем, допомагають комунікантам краще сприймати й аналізувати почуту в процесі спілкування інформацію. Вони дають змогу зауважити та зрозуміти ті речі, які неможливо передати за допомогою мовних засобів, а також охарактеризувати як самого мовця, його характер, емоційний стан, індивідуальні особливості у спілкуванні, а також міжособистісні стосунки між комунікантами.

У центрі нашої уваги знаходиться паралінгвістичний засіб мовчання. Мовчання як компонент невербальної лінгвістики є своєрідним засобом передачі інформації під час комунікативного акту, що потребує глибокого осмислення та вивчення¹.

Актуальність роботи. Актуальність мого дослідження зумовлена тим, що у сучасному мовознавстві активно розвивається комунікативна лінгвістика й різні аспекти цього напрямку. Вибір теми зумовлений інтересом учених до дослідження різних комунікативних одиниць, з одного боку, та своєрідністю, а також малодослідженістю аспекту мовчання як виразника емоцій у комунікаційних ситуаціях художнього дискурсу– з іншого.

¹ Швачко С. Когнітивно-комунікативні аспекти мовчання // *Studia Linguistica* : збірник наукових праць. – К., ВПЦ "Київський університет", 2011. – Вип. 5, Ч. 2. – С. 319.

Вивченням мовчання, як одиниці мовленнєвого акту, займалися такі відомі лінгвісти, як: Н. Арутюнова, Г. Антохіна, В. Богданов, С. Крестинський, Г. Почепцов, Л. Шварц, В. Селіванова, М. Яремко та ін.

Отже, **об'єктом** наукової роботи є паралінгвістичний компонент мовчання, як засіб передачі базових емоцій у художніх текстах, **предметом** дослідження – вираження емоційних станів у комунікативних ситуаціях за допомогою мовчання у художньому дискурсі М. Матіос. **Джерельною базою** дослідження стали художні тексти М. Матіос («Солодка Даруся», «Нація», «Майже ніколи не навпаки», «Букова земля», «Москалиця», «Щоденник страченої»).

Мета курсової роботи – дослідити аспекти мовчання, його функції, значення в процесі розвитку певної комунікативної ситуації, способи передачі емоцій за допомогою мовчання.

Для досягнення мети потрібно розв'язати такі **завдання**:

1. Ознайомитися з основними засадами і поняттями комунікативної лінгвістики та визначити місце невербального компонента мовчання у ній.

2. Проаналізувати вивчення мовчання гуманітаріями в перспективному аспекті.

3. Дослідити значення, структуру, функції мовчання та їх реалізацію в мовленнєвому акті.

4. Ознайомитися із поняттями конфронтативного та кооперативного жанру і чинниками, які впливають на їх перебіг;

5. Опрацювати художній дискурс М. Матіос;

6. Виявити та проаналізувати використання мовчання у вираженні емоцій персонажів у комунікативних ситуаціях художнього дискурсу М. Матіос

7. Розглянути зв'язки вербальної та невербальної поведінки у процесі передачі емоційного стану у тексті;

8. З'ясувати якими мовними одиницями передається аспект мовчання у художніх текстах.

Основними **методами** дослідження стали: описовий, семіотичний, контекстуальний, прагматичний та дискурс-аналіз.

Структура курсової роботи: наукова робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

I. Історико-методологічні засади дослідження невербального компонента мовчання

1.1. Становлення та розвиток комунікативної лінгвістики. Невербальна семіотика – складова мовної комунікації.

Комунікативна лінгвістика є мовознавчою дисципліною нового типу², це галузь мовознавства, що вивчає закономірності спілкування, організацію засобів мовного коду та інших значеннєвих одиниць в комунікативному акті, вплив соціальних, культурних, психологічних, когнітивних чинників на засоби мови³. «Комунікативна лінгвістика спрямована на дослідження закономірностей, складників, чинників комунікативної діяльності, яка здійснюється на базі природної мови»⁴.

Предметом комунікативної лінгвістики є комунікація з використанням природної мови, а також з урахуванням усіх складових комунікації: психологічних, емоційних, культурних, соціальних, ситуативних, контекстних та ін, тобто вивчення мови в реальних процесах комунікації⁵.

Ідея створення єдиної теорії комунікації належала К. Леві-Стросу. Свою ідею він висунув на початку ХХ ст., коли мова розглядалась лише як технічний спосіб передачі інформації К. Шеннона та У. Вівера.⁶ Проте становлення комунікативної лінгвістики як самостійної науки, відбувається у другій половині ХХ ст. на базі позитивізму й пов'язане із формуванням нового прагматичного погляду на мову як знаряддя для досягнення успіху у різних сферах життя⁷.

² Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. - Полтава: Довкілля. -К., 2008. – С. 550.

³ Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 8.

⁴ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава: Довкілля. – К., 2008. – С. 550.

⁵ Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 12.

⁶ Там само. – С.16.

⁷ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава: Довкілля. – К., 2008. – С. 551.

⁸ Там само.

Принципи антропоцентризму сприяли повороту мовознавства до проблем мовленнєвої діяльності, живого спілкування, його контекстуалізації, до можливості керування комунікативним процесом на підставі знань про його закономірності та чинники комунікативного впливу.⁸ Лінгвісти почали говорити про мову як форму, спосіб життєдіяльності людини, вербалізації людського життєвого досвіду і його усвідомлення, вираження людини як індивідуальності, і міжособистісного спілкування у процесі спільної діяльності людей.⁹ У становленні комунікативної лінгвістики особливу роль відіграли такі науковці як К.Бюлер, Ч. Пірс, Ч. Морріс, Л.Вітгенштайн, Дж. Остін, П. Стросон, П. Грайс, Дж. Сьорль, З. Вендлер та ін.

Комунікативна лінгвістика розв'язує широке коло проблем: 1) загальні закони комунікації; 2) специфіку комунікації залежно від різних умов, в яких вона відбувається; 3) структуру мови під час комунікативного акту; 4) взаємодію мовних і позамовних засобів комунікації; 5) Вплив позамовних чинників на процес комунікації; 6) утворення і сприйняття мовлення, залежно від ситуації в якій відбувається спілкування; 7) методи дослідження мови; 8) засоби інших значеннєвих систем у процесі комунікації; 9) причини комунікативних невдач¹⁰.

Завдання, які вирішує комунікативна лінгвістика, лежать у межах теоретичної лінгвістики, яка є частиною загального мовознавства. Проте комунікативна лінгвістика перебуває у вагомих зв'язках з частковим мовознавством, адже спілкуючись, ми використовуємо конкретну мову з притаманним для неї розумінням мовної дійсності. У спілкуванні жива людська мова виявляється як комунікативний код, тобто мова взаємодіє з елементами інших знакових систем з ситуативними, соціальними,

⁸ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава: Довкілля. – К., 2008. – С. 552.

⁹ Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 8.

¹⁰ Там само.

віковими, гендерними, психологічними, психічними, фізіологічними чинниками¹¹.

Комунікативна лінгвістика об'єднує доробок вивчення комунікації різних галузей мовознавства. Комунікативну лінгвістику іноді ототожнюють із лінгвопрагматикою, дискурсологією, мовленнєвознавством, однак усі ці галузі постають як складові комунікативної лінгвістики¹².

Основним поняттям комунікативної лінгвістики є комунікація як цілеспрямований процес інформаційного обміну між двома й більше особами за допомогою певної семіотичної системи¹³. Г. Почепцов обґрунтовує цілеспрямованість комунікації тим, що її використовують з метою передачі повідомлення та семантико-символічної взаємодії. Він пропонує називати комунікацію процесом прискорення обміну інформацією, адже кожен із співрозмовників зацікавлений скоріше дійти до істини.¹⁴

Г. Грайс доводить, що результативна комунікація можлива при дотриманні чотирьох критеріїв: 1) інформативність (змістовним); 2) постулат істинності; 3) постулат релевантності (відповідності темі висловлювання); 4) постулат ясності, чіткості (лакоїзму і зрозумілості).¹⁵

Комунікація має чітку структурну організацію, вона не можлива без наявності елементів та зв'язків між ними. До елементарних компонентів комунікації належать: адресант, адресат, повідомлення, канал інформації, інформаційний (комунікативний шум), фільтри (соціальні, фізичні, психологічні та ін.), зворотній зв'язок, контекст та ситуація¹⁶.

¹¹ Там само.

¹² Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава: Довкілля. – К., 2008. – С. 552.

¹³ Там само.

¹⁴ Почепцов Г. Г. (мол.) Теорія комунікації. – К., 1996. С. 16.

¹⁵ Грайс Г. П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М, 1985. – С. 187.

¹⁶ Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004 – С. 51 – 52.

М. Кочерган розглядає комунікативу лінгвістику як напрям сучасного мовознавства, що вивчає мовне спілкування і вважає, що воно складається з таких компонентів, як мовець, адресат, повідомлення, контекст, специфіка контакту та коди (засоби) повідомлення¹⁷.

Засоби комунікації – коди, що є системою відповідностей між формою і значенням повідомлення. Найважливіші засоби комунікації: засоби мовної системи, паралінгвістичні засоби, та компоненти інших семіотичних систем¹⁸.

Задля обміну інформацією та здійснення комунікативного акту комуніканти послуговуються, вербальними та невербальними компонентами спілкування. Е. Гроссе надаючи дефініцію комунікації, врахував це розмежування, вказавши, що «комунікація є акцією спілкування за допомогою знаків (мовних і немовних), що служать меті передачі інформації незалежно від способів і намірів»¹⁹. Вербальні компоненти спілкування – засоби мовного коду, тобто слова, словосполучення, речення, тексти, за допомогою яких передається інформація. Невербальні засоби – позамовна діяльність, яка несе інформацію у процесі спілкування (жести, міміка, рухи, відстань між комунікантами, вигуки, мовчання тощо). Компоненти інших семіотичних систем – складові, які «влиті» у вербальне спілкування (запахи, кольори, їжа, одяг, навколишній побут тощо). Усі засоби мовного коду в спілкуванні функціонують не ізольовано, а в поєднанні, таким чином формують повідомлення, у якому синтезовані смисли усіх засобів комунікації²⁰.

А. Піз у монографії «Мова рухів тіла» зазначає, що невербальна комунікація всупереч своїй багатовіковій історії серйозно стала

¹⁷ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник для студентів філологічних спеціальностей вузів / М. П. Кочерган. — К. : Академія, 1999. — С. 85.

¹⁸ Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004 – С – 53.

¹⁹ Grosse E. U. Text and Kommunikation Stuttgart, 1976. – С. 11.

²⁰Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник для студентів філологічних спеціальностей вузів / М. П. Кочерган. — К. : Академія, 1999. — С. 86.

досліджуватись лише з шістдесятих років ХХ ст., а суспільству про її існування стало відомо після того, як Ю. Фаст у 1970 році опублікував свою книгу «Мова тіла» про невербальні аспекти комунікації²¹.

Американські дослідники Р. Дірвен і М. Веспурн пропонують дещо інший погляд на комунікативний акт та диференціюють у комунікації невербальні («прихована інформація», мета, стратегія спілкування, тощо), правербальні (фонація, жести, мімка та ін.) та вербальні засоби вираження (текст), а також інтерпретаційну базу – світ мовця/слухача.²²

Останнім часом у науці прийнято до невербальних засобів включати і навколишні побутові умови, обстановку, предмети, які використовують комуніканти під час спілкування та для зв'язку з навколишнім світом: одяг, косметику, прикраси і т.д. Проте, на думку В. Лабунської, таке розуміння невербальної семіотики є розширеним і до невербальної поведінки людини дослідниця відносить лише соціально та біологічно зумовлені способи організації засвоєних індивідумом невербальних засобів спілкування, перетворених в індивідуальну, конкретно-чуттєву форму дії і вчинків. Усі інші системи, які беруть участь і впливають на комунікацію, є допоможними у контекстуальному вивченні комунікативних ситуацій²³.

А. Масрабіан встановив, що передача інформації відбувається за рахунок вербальних компонентів (тільки слів) на 7%, за рахунок звукових компонентів (включаючи тон голосу, інтонацію звука) на 38%, і за рахунок невербальних компонентів на 55%. Професор Р. Бердвістл провів аналогічні дослідження відносно частини невербальних компонентів в спілкуванні людей. Він дослідив, що людина в середньому говорить словами тільки в період 10-11 хвилин в день і кожне речення в середньому звучить 2,5 секунд. Як і Масрабіан, він визначив, що словесне спілкування

²¹ Пиз А. Язык телодвижений. Н. Новгород: Айкью, 1992. – С. 2.

²² Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. - Полтава: Довкілля. – К., 2008. – С. 553.

Глава 1 ²³ Лабунская В. А. Невербальное поведение: структура и функции. В.А. (Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). Ростов: Изд-во Ростов, ун-та, 1986. – С. 6.

в розмові займає менше 35%, а більше 65% інформації передається з допомогою невербальних компонентів спілкування²⁴.

Найбільш вагомим аргументом на користь пріоритету невербальної мови над вербальною служать результати, що свідчать про інтернаціональний характер основних мімічних картин, поз, наборів жестів, а також дані про риси жестикуляції і міміки, які виступають генетичними ознаками людини, наприклад, вроджені способи вираження емоцій. Спонтанна невербальна поведінка поступово доповнюється символічною мімікою, жестами, інтонаціями, позами, використання яких заснована на культурній, груповій, ситуативній угоді і неможлива без попереднього навчання. Структура, зміст, форма невербальної поведінки, її актуалізація обумовлені багатоміною практикою спілкування.²⁵

Значення невербальних компонентів передається не в самих сигналах, а у тому як адресат «розшифровує» їх, адже розуміння кожного невербального компоненту залежить від контексту та від того, в якому середовищі він застосовується. Наприклад, в українській мові кивок головою зверху донизу означає згоду, а для носіїв болгарської мови – навпаки. Тобто декодування цих невербальних повідомлень відбувається з урахуванням культурних та індивідуальних контекстів²⁶.

Проте А. Піз, спираючись на думку Р. Бердвістла, доводить, що незалежно від культурного рівня людини, слова і рухи, які їх супроводжують, співпадають такою мірою, що добре підготовлена людина може за голосом з'ясувати, який жест виконує людина в момент вимови тієї чи іншої фрази. І навпаки, Р. Бердвістл навчився виявляти, яким голосом говорить людина, спостерігаючи за його жестами під час розмови. Цікавим є те, що людина рідко коли усвідомлює, що її поза, жести і рухи

²⁴ Піз А. Язык телодвижений. Н. Новгород: Айкью, 1992. – С. 3.

²⁵ Лабунская В. А. Невербальное поведение: структура и функции. В.А. (Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). Ростов: Изд-во Ростов, ун-та, 1986. С. 5.

²⁶ Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004 – С 55.

можуть суперечити тому, що повідомляє її голос²⁷. Якщо невербальна і вербальна комунікація збігаються зі своїм значенням і не суперечать один одному, тоді вони називаються конгруетними, якщо ж невербальна поведінка заперечує сказане мовцем, в такому випадку невербальна і вербальна поведінка будуть не конгруетними²⁸.

Особливостями невербальних компонентів є те, що вони: 1) неструктуровані, їх неможливо розкласти на менші елементи, складники: це вияв різних культурних, соціальних, психологічних, психічних, емоційних аспектів характерних певній людині; 2) прив'язані до умов спілкування: можливо розшифрувати лише в контексті спілкування; 3) неінтернаціональні, спонтанні; 4) в більшості вродженні: вони засвоюються мовцями внаслідок спостережень та копіювання невербальної поведінки інших людей; 5) витворюються під впливом правої півкулі головного мозку²⁹.

Невербальні компоненти комунікації передають таку інформацію комунікантам: 1) інформацію про особистість комунікатора (темперамент, характер, емоційний стан, самооцінку, соціальний статус тощо); 2) про стосунки між комунікантами (соціальну та емоціональну близькість, характер стосунків та їх динаміку); 3) про ставлення учасників спілкування до самого процесу комунікації, що дозволяє їм керувати процесом комунікації³⁰.

Вербальні та невербальні компоненти взаємодіють у процесі комунікації, тому такі російські мовознавці як Н. Каразінова, В. Погольша, та В. Куніцина виявили такі функції невербальних повідомлень стосовно вербальних: 1) доповнення (у тому числі дублювання і посилення

²⁷ Пиз А. Язык телодвижений. Н. Новгород: Айкью, 1992.– С. 3.

²⁸ Пиз А. Язык телодвижений. Н. Новгород: Айкью, 1992.– С. 3.

²⁹ Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004 – С. 59.

³⁰ Там само. – С. 59-61.

вербальних повідомлень; 2) заперечення вербальних повідомлень; 3) заміщення вербальних повідомлень; 4) регулювання розмови³¹.

У своїй праці Ф. Бацевич, спираючись на думку І. Горелова, до невербальних компонентів відносить: акустичну, оптичну тактильно-кінестезичну, ольфакторну та темпоральну інформацію у спілкуванні, а також компоненти інших семіотичних систем³². Усі ці компоненти мовознавець відносить до паралінгвістичних, а отже, паралінгвістика виступає як синонім до невербального спілкування, проте існує інший, більш поширений, погляд на паралінгвістику і взагалі на структуру невербальної семіотики, де паралінгвістика є лише розділом невербальної семіотики, а не її синонімом. Зокрема, така думка висвітлена у монографії «Невербальна семіотика» Г. Крейдліна³³ та підтримується більшістю сучасних мовознавців.

У межах невербальної семіотики Г. Крейдлін виокремлює десять найбільш великих наук: 1) паралінгвістика – наука про звукові коди невербальної комунікації; 2) кінесика – наука про жести і жестові рухи, процеси та системи; 3) окулесика – наука про мову очей і візуальну поведінку очей під час комунікації; 4) аускультация – наука про слухове сприйняття звуків і аудійну поведінку людей в процесі спілкування; 5) гастика – наука про знакові і комунікативні функції їжі, напоїв, про значення прийом їжі під час комунікативного акту тощо; 6) гаптика – наука про мову дотиків; 7) ольфакція – наука про мову запахів, сенсах, які передаються за допомогою запахів; 8) проксеміка – наука про простір комунікації, його структуру, функції; 9) хронеміка – наука про час комунікації, його структуру, семіотичні і культурні функції; 10)

³¹ Там само. – С. 61.

³² Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004 – С. 63.

³³ Крейдлин Г. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2004 – С. 22.

системологія – наука про системи об'єктів, якими люди оточують себе, про функції і смисли, які ці об'єкти виражають в процесі комунікації.³⁴

Паралінгвістика та кінесика є основними розділами невербальної семіотики. Їхні методологічні та теоретичні основи є найбільш розробленими, ці два розділи вважаються найбільш дослідженими в системі невербальної семіотики³⁵.

Отже, комунікативна лінгвістика відокремилась в окрему наукову галузь в кінці ХХ століття й акумулює у собі велику кількість теоретичного та практичного матеріалу багатьох концепцій та дисциплін, що зумовлює її взаємозв'язки з іншими галузями науки. На сучасному етапі розвитку комунікативної лінгвістики вчені надають великого значення невербальній семіотиці, адже невербальні компоненти несуть у собі значну частину інформації під час спілкування, виконують важливі функції щодо вербальних повідомлень. У межах невербальної семіотики виникла велика кількість наук, деякі з них, на даному етапі, є малорозвиненими. Глибше вивчення питань, які вони розглядають, дозволить розширити погляд мовознавців на процес комунікації загалом, та невербальну поведінку людини зокрема.

³⁴ Там само.

³⁵ Крейдлин Г. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2004 – С. 22.

1.2. Паралінгвістика як один з основних напрямків невербальної семіотики

Становлення паралінгвістики як галузі невербальної комунікації відбулося у 50-60 х роках ХХ ст. в межах американської антрополінгвістики (Е.Сепір, Дж. Болінджер, А.Хілл, Р. Холл, А. Браун, Р. Бердвістел та ін.). Але самі паралінгвістичні компоненти почали досліджуватись мовознавцями уже в 30-х роках 20 ст., так, ще в 1930 році вийшла праця Н. Юшманова «Екстранормальна фонетика». Точно невідомо, ким уперше був запропонований термін «паралінгвістика», найбільш поширена точка зору, що у науковий обіг цей термін ввів А. Хілл в кінці 1940-х рр³⁶.

Термін «паралінгвістика», як уже згадувалось, вживається мовознавцями в різних значеннях: широкому і вузькому. Такі мовознавці як І. Горелов³⁷, Г. Колшанський³⁸, Ф. Бацевич³⁹, В. Лабунська⁴⁰ виділяють паралінгвістику, як обширну галузь мовознавства, яка включає в себе ледь не всі компоненти невербальної семіотики в цілому. А характеристики голосу відносять до просодичних та екстралінгвістичних явищ, які досліджуються в межах паралінгвістики поряд з іншими невербальними знаками (жестами, мімікою, поглядами та ін.)⁴¹.

Найбільш вживаним є розуміння паралінгвістики як науки, яка утворює окремий розділ невербальної лінгвістики та вивчає додаткові до мовленнєвого звукові коди, включені в процес мовної комунікації і можуть в цьому процесі передавати смислову інформацію⁴².

³⁶ Крейдлин Г. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2004 – С. 26.

³⁷ Горелов И. Безмолвный мысли знак: рассказы о невербальной коммуникации. – М.: Мол. Гвардия, 1991. – С. 157.

³⁸ Колшанский Г. Паралингвистика. – М.: 1974. – С. 61.

³⁹ Бацевич Ф. Основы коммуникативной лингвистики. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 74.

⁴⁰ Лабунская В. А. Невербальное поведение: структура и функции. В.А. (Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). Ростов: Изд-во Ростов, ун-та, 1986.

⁴¹ Там само. – С. 15.

⁴² Крейдлин Г. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2004 – С. 27.

Як і в будь-якій іншій науці, в паралінгвістиці можна виділити центр і периферію. В центрі паралінгвістики знаходяться: 1) окремі, немовні, звуки, утворені ротовою або носовою порожниною людини; 2) звукові комплекси, які виникають і беруть активну участь в різних типах фізіологічних реакцій (екстралінгвістичні засоби), які в акті комунікації набувають певних значень (кашель, плач, свист, нежить тощо); 3) голос і його постійні якості, голосові особливості мовлення чи гра голосом; 4) позамовні просодичні елементи в мовленні, які допомагають організувати та передавати смислову інформацію (темп і тон мовлення; акцентуаційне виділення слів, фраз, речень тощо). Важливу роль у донесенні інформації просодичними елементами відіграють жести і міміка, які супроводжують їх; значеннєве мовчання та паузи⁴³.

До периферії паралінгвістики належать: звуки природи і різних механічних приладів, що інколи грають важливу роль в процесі спілкування; звуки, які виникають під час контакту людини з природними об'єктами чи артефактами (наприклад кроки за дверима, удар кулаком по столі, звук аплодисментів тощо), а також звуки від контактування з людським тілом, як зі своїм, так і з тілом співрозмовника⁴⁴.

Спільним для усіх паралінгвістичних компонентів є те, що вони утворюються без допомоги мови, але задатні організувати та визначати комунікативний акт. Украй рідко мовне повідомлення може стати фактом комунікації без якого-небудь паралінгвістичного компонента, вони майже завжди наявні в кожному усному висловленні⁴⁵. Ітонація є одним із найважливіших елементів невербальної поведінки. Це сукупність звукових засобів мови, які організують мову. Ітонація дозволяє виразити наші думки, почуття, вольові прагнення не тільки поряд зі словом, а й крім

⁴³ Крейдлин Г. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. - М.: Новое литературное обозрение, 2004 – С 27-28.

⁴⁴ Там само. – С. 28.

⁴⁵ Там само. – С. 28-29.

нього, а іноді і всупереч йому. Мовна інтонація – явище комплексне. У ній поєднуються пауза, наголос, мелодія, тембр, сила голосу і т.д.⁴⁶

О. Селіванова називає невербальні компоненти, що входять до паралінгвістики «правербальними» та визначає їх як супровідні для вербального молення знакові засоби, що реалізують протишумову програму мовлення, доповнюють і уточнюють його, додають емотивності та експресивності та ін. Також «правербальними» компонентами, на думку дослідниці є й інші невербальні компоненти – пози, жести, мімка, погляд та ін.⁴⁷ Існує й інший погляд, за яким мовнаві до правербальних компонентів залучають лише голосові (просодичні) відтінки (швидкість, гучність мовлення, тембр, артикуляцію, висоту голосу та ін.), а також естралінгвістичні засоби (паузи, мовчання, сміх, плач, кашель тощо). Натомість проксемічні, кінетичні та ін. засоби вони відносять до невербальних⁴⁸. Тобто, у такому випадку «правербальний» є синонімом до «паралінгвістичний». Проте, найбільш поширеним поглядом на паралінгвістичні компоненти є зарахування цих компонентів до невербальних та вивчення їх як предмета паралінгвістики у межах невербальної семіотики.

О. Селіванова, спираючись на думку Р. Бердвістла, виділяє структурну інваріантну одиницю паралінгвістики – *кінему* (найменша одиниця мовлення).⁴⁹ Проте у цьому випадку з'являється збіг термінів, адже термін *кінема* має поширеніше значення у комунікативній лінгвістиці – як структурна одиниця кінесицики.

⁴⁶ Лабунская В. А. Невербальное поведение: структура и функции. (Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). Ростов: Изд-во Ростов, ун-та, 1986. – С. 22.

⁴⁷ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. - Полтава: Довкілля. –К., 2008. – С. 622.

⁴⁸ Грушевицкая Т. Г., Попов В. Т., Садохин А. П. Основы межкультурной коммуникации / Под ред. А.П. Садохина. –М. 2003. – С.189.

⁴⁹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. - Полтава: Довкілля. –К., 2008. – С. 623.

Г. Крейдлін, як і Ф. Поятос, виділяє чотири основні паралінгвістичні категорії – параметри звучання, кваліфікатори, диференціатори та альтернанти⁵⁰.

Параметри звучання – це не систематизовані основні складники людського мовлення і немовленнєвих звуків, які виконують комунікативну або емотивну функцію. До параметрів звучання належать, наприклад, мелодика інтоном, довжина пауз і складів, темп, ритм, висота тону та інші⁵¹.

Характер звучання може бути спричинений різними причинами: біологічними (у чоловіків нижчий тембр голосу, ніж у жінок; дитячі голоси вищі, ніж у дорослих тощо); психологічними (монотонність мови у людей у стані депресії; під час хвилювання голос теремтить тощо); фізіологічними; соціальними; національно-етнічними та культурними; жанрово-стилістичними; прагматичними⁵².

Кваліфікатори – додаткові до мови модифікатори, направлені на досягнення певної комунікативної цілі (*шепіт; скрипучий, жорсткий голос*), зумовлені багатьма біологічними та іншими причинами. Наприклад, шепіт може означати інтимну атмосферу, жорсткий голос свідчить про роздратованість комунікантів. Проте ці звукові вияви можуть бути зумовлені також і біологічними причинами: шепіт – відсутність голосу в комуніканта, внаслідок хвороби тощо⁵³.

Диференціатори – паралінгвістичні конструкції різної природи, які об'єднуються функціонально. Типи диференціаторів – взаємності від того, що вони розрізняють: 1) звуки, які розрізняють моделі поведінки, чи окремі компоненти моделей, в яких ці звуки є невід'ємними і важливими складниками (*гикавка, кашель, крики, плач, звуки сміху*); 2) патологічні

⁵⁰ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. –Полтава: Довкілля. –К., 2008. – С. 29.

⁵¹ Крейдлин Г. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. –М.: Новое литературное обозрение, 2004. – С. 29.

⁵² Там само. – С. 29 - 33.

⁵³ Там само. – С. 34.

звукові варіанти, характерні хворим, навідміну від здорових людей (*істеричний плач і крики, сміх невротика*); 3) паралінгвістичні звукові і голосові засоби, регулярно співвідносні з обманом, маніпуляцією чи мовною грою (особлива манера відтворення окремих слів і речень, гра голосом), наприклад, коли людина бреше вона прискорює темп свого мовлення; 4) звуки, які розрізняють фізіологічні реакції різних типів: фізичні (*пришвидшений стук серця*), хімічні (*бурчання в животі*), термальними (*висока температура, поєднана зі стогонами*) тощо⁵⁴.

Альтернанти – поодинокі звуки чи комбінації звуків, які зустрічаються в комунікації ізольовано або разом із мовленням (звуки, що заповнюють паузи *гм, мм, е-ем...*, *видихи, шипіння, звуки від тертя*). Більшість з них несе смислове і функціональне, та перш за все, релятивне навантаження в процесі комунікації. Наприклад, глибокий видих може означати, що співрозмовник відчуває втому; також альтернанти можуть виконувати стратегічну функцію передачі комунікативного ходу в розмові партнеру, тощо⁵⁵.

Можна підсумувати, що на сучасному етапі паралінгвістика продовжує розвиватись, вона є однією з найбільш досліджуваних та обширних наук невербальної семіотики, має своє ядро та периферію. У межах паралінгвістики на сучасному етапі існує велика кількість питань, що потребують теоретичного та практичного опрацювання, а отже, це одна з найперспективніших галузей комунікативної лінгвістики.

⁵⁴Крейдлин Г. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. - М.: Новое литературное обозрение, 2004. – С. 34.

⁵⁵Там само. – С. 35.

1.3. Дослідження мовчання у проспективному аспекті

Варто розглянути вивчення мовчання в проспективному ключі. Роздуми філософів про мовчання дійшли до нас ще з стародавніх часів. Думки людей про цей феномен знаходимо ще у міфах та легендах. Саме міфи були способом передачі світосприйняття та світорозуміння людей давнього часу. В релігійно-історичному аспекті мовчання зображується нам як необхідна умова спілкування з богами, воно вважається первісним станом Всесвіту⁵⁶.

Л. Шварц виділяє два типи мовчання на основі міфології: гапократійське та ларундійське⁵⁷. «Гапократ (грец. Harpokrates) — грецьке ім'я єгипетського бога Гора, сина богині Ізиди, що був народжений після смерті свого батька Озіріса. Образ Гапократа був містичним та оповитим таємницею, але, в той самий час йому була притаманна простота та невигадливість. З огляду на це, його часто зображували в образі дитини...»⁵⁸. Гапократійське мовчання є ніби дзеркалом, що дозволяє нам поглянути на себе. Воно є основою ритуалів, творчості та відкриттів⁵⁹.

Ларундійське мовчання пов'язане із богинею мовчання Ларундою (латинською *Muta* «німа», в римській міфології зустрічається під ім'ям *Тацита* «мовчазна»). Богиня «була покарана Зевсом за надмірну балакучість. Вона розповіла дружині Зевса про його полюбовні справи. За це розгніваний Зевс вирвав у Ларунди язик та відправив її в царство мертвих... куди її супроводжував бог Гермес. З часом він навчився розуміти її безсловесну мову»⁶⁰. Ларундійське мовчання, на відміну від

⁵⁶Кобяков О. Міфологічні витoki мовчання / О. Кобяков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Філологічні науки. - 2009. – Вип. 81(3). – С. 4.

⁵⁷ Там само. – С. 5.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

Гапоркратійського мовчання, не є зрозумілим без контексту, воно потребує коментування та ситуативного аналізу⁶¹.

У слов'янській міфології та обрядовості також простежується використання мовчання, наприклад, існує заборона розмови в моменти поховальних та поминальних обрядів, а також під час агонії страждаючого. За віруваннями люди мусили мовчати, щоб не налякати душу, дати їй спокійно відійти у інший світ. У мовчанні мала проходити поминальна вечеря, це символізувало певну повагу до душі померлого. Мовчання також було обов'язковим під час виконання різного роду обрядодій, воно було запорукою успішного виконання обряду, досягнення бажаного результату. Мовчати мав сіяч, котрий вперше вийшов в поле на весні, жінка, що замішувала тісто на великодній хліб⁶², або той, хто набирає до східсонця «мовчальну воду», яка має магичні властивості⁶³.

Мовчання у часи Античності розглядали як «розмову душі з собою», осмислити його намагалися Платон, Прокл, Буаст, Цицерон, Есхіл та ін. Прокл розглядає відношення «мовчання – мислення – слово». Він вважає, що Логосу мусить передувати мовчання, в якому цей Логос закорінений. Тобто Прокл вважає, що слово є похідним від мовчання, акт мовчання розглядався ним як такий де «зароджується думка»⁶⁴.

Цицерон розглядає інше відношення «мовчання – емоція», вказує на те, що мовчання здатне передавати найсильніші людські емоції та переживання: *«Найсильніший крик – у мовчанні»*. Здатність мовчання передавати емоційні переживання, використовує античний драматург Есхіл у своїй формулі «трагічного мовчання». У своїх виставах він використовував мовчання для того, щоб викликати у глядачів тривогу, стан емоційного напруження, занепокоєння, з його допомогою

⁶¹ Кобяков О. Міфологічні витоки мовчання / О. Кобяков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Філологічні науки. – 2009. – Вип. 81(3). – С. 6.

⁶² Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях / Н. Ф. Сумцов. – Х. : Тип. М. Ф. Зильберберга, 1885. – С. 14.

⁶³ Там само. – С. 15.

⁶⁴ Там само.

утворювалась також атмосфера страху, загострення ситуації. Есхіл вперше став використовувати мовчання зі стратегічною метою на сцені⁶⁵.

У Середньовічну добу з поширенням релігії, запанував культ аскетизму. Він розумівся як шлях до розуміння Бога, єднання з ним. Однією з течій християнства, заснованих на аскетизмі, є ісихазм. Аскетика намагались жити абстрагувавшись від світу, земних втіх, провівши своє життя усамітнено з безперервною молитвою. Мовчання у цьому ключі розумілось як «спілкування з душевним світом», розробляється так званий «культ мовчання», в якому безмовність стає символом «невисловленої сутності буття»⁶⁶. Мовчання перебуває тут у тісному зв'язку зі словом. Слово – звернення до Бога, але воно не призначене до його озвучення, його не повинні чути люди, розмова з Господом відбувається у мовчанні. Таку традицію представлено у перекладній літературі X-XVI ст. та в оригінальних пам'ятках Київської Русі: «Синайський патерик», «Київський патерик», твори Нестора та Феодосія Печерського.⁶⁷ У інших тогочасних релігіях, також є близьке до ісихазму розуміння мовчання. Наприклад, Джалаладдін Румі вважає: *«Пізнати таємницю незримого гідний лише той, хто здатний зімкнути губи і зберігати мовчання. У присутності того, хто бачить, мовчання тобі на користь, з цієї причини Бог проголосив: зберігай мовчання»*.

Отже, мовчання в давніх культурах сприймалося як необхідний сакральний елемент у віруваннях, ритуалах релігії. Давні мислителі розуміли його як мудрість, заглиблення у себе, такі ж думки спостерігаємо у часи Відродження, наприклад Леонардо да Вінчі вважає: *«Ніщо так не зміцнює авторитет, як мовчання»*.

⁶⁵ Античний театр: Есхіл, Софокл, Евріпід, Арістофан, Менандр, Плавт: Трагедії і комедії: Пер. з давньогр. та латин. / упорядкув., передм., прим. В. І. Пащенко. – К. : Веселка, 2003. – С. 175.

⁶⁶ Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси: монографія / Флорій Бацевич. – К.: Академія, 2009. – С. 12.

⁶⁷ Там само.

Нові погляди на мовчання відобразив у своїй творчості бельгійський драматург – М. Метерлінк. Своєрідність його драматургії базується на так званій теорії «мовчання». Звичайна мова, на його думку, здається М. Метерлінку недостатньою для спілкування з «вищою сферою» чи для істинного спілкування людей між собою⁶⁸.

Слово – матеріальне, отже, не може бути виразником духовного. Справжнє спілкування між душами людей можливе тільки в мовчанні. Таку думку драматург вкладає у своїй статті «Мовчання»: *«Душі занурені в мовчання, як золото або срібло занурені в чисту воду і слова вимовлені нами, мають сенс лише завдяки мовчанню, що омиває їх»*. За М. Метерлінком, життя відбивається у мовчанні, розмова використовується ж для того аби перервати тишу, яка є надто серйозною та змістовною щоб зловживати нею. Мовчання настає досить рідко: або в найвизначніші моменти життя людини, або в найтрагічніші. Люди говорять між собою про другорядне, неважливе, тоді як те що справді їх хвилює лишається невисловленим, а іноді навіть не сформованим у думці. М. Метерлінк говорить про два діалоги, які ведуть люди: перший — зовнішній – вербалізована комунікація; другий – внутрішній. Другому автор надає більшого значення, адже саме в ньому наявне те чого не можна передати словами⁶⁹. У його п'єсах діалоги персонажів не несуть важливого смислового навантаження, основне залишається неказаним.

Дещо «оновленим» виступає мовчання в творах модерністів. В українському модерні варто розглянути явище, яке В. Селіванова називає «порожнім дискурсом»⁷⁰. Суперечливі акценти переплітаються у слові і його інтерпретувати кожен комунікант може по-своєму, слово змінює сенс,

⁶⁸ Еткінд С. Театр Моріса Метерлінка / з кн.: Моріс Метерлінк. П'єси. - М.: Изд-во «Мистецтво», 1958 – С. 14.

⁶⁹ Там само. – С. 14.

⁷⁰ Селіванова В. Б. «Порожній дискурс» у драмах Лесі Українки та Володимира Винниченка /В. Б. Селіванова// Collegium. – 2004. – № 14. – С. 29.

це залежить, в першу чергу, від позиції мовця, а також сприймання слухача⁷¹.

Прослідкувати такі тенденції можна у творах Л. Українки та В. Винниченка. Для модерністів одним із основних категорій є протиставлення істини/брехні. Проте це протиставлення розглядається не у філософському змісті, а радше як здатність чи нездатність людини вербалізувати думку, що здається істиною у певний момент. Через поняття «порожнього дискурсу» відбувається розкриття поняття «нової людини», свідомість якої перебуває у звільненні від словесних штампів та зайвої риторики⁷².

Тобто «порожній дискурс» виникає як «мовчазне висловлювання», коли за допомогою вербальних засобів неможливо виразити чи передати думку. Саме модернізм відкриває заново стару герменевтичну формулу: *«Якщо двоє кажуть одне й те саме, то це не одне й те ж»*. «Порожній дискурс» в такому випадку означає тотальну недовіру до мови, що характерне не тільки українській, а й західній культурі загалом⁷³.

«Порожні дискурси» виконують і конструктивну і деструктивну функції. Друга полягає у тому, що до «вимовляння» своєї думки ставляться зі сумнівом, адже мова (як подають модерністи у своїх творах) є занадто багатослівною, полісемантичною. Конструктивність «порожнього дискурсу» проявляється в тому, що мовчання використовується з метою зрозуміти співрозмовника, «наблизитись до подолання розриву». «Порожній дискурс» у модернізмі, зокрема у драмі досить схожий до думок античних мислителів⁷⁴.

У сучасній літературі яскравою постаттю, яка використовує феномен мовчання у своїй творчості є М. Матіос. Через нього вона передає психологічні риси своїх персонажів, суспільства, їхніх травм та стосунків.

⁷¹ Селіванова В. Б. «Порожній дискурс» у драмах Лесі Українки та Володимира Винниченка /В. Б. Селіванова// Collegium. – 2004. – № 14. – С. 30.

⁷² Там само. – С. 31.

⁷³ Там само. – С. 29.

⁷⁴ Там само.

Роман авторки «Букова земля» так і назвали «роман про мовчання», ось як описала «Букову землю» С. Вардеванян: *«Марія Матіос, пише вона про любов чи війну, описала травму, з якою вже не вперше працює. Психологам відомо, що спочатку травмована людина відчуває кататонію, остовпіння, німоту, потім вона проговорює те, що з нею сталося, і зрештою вибудовує картину і звільняється від травми, наче на мунковому “Крику” Ми не маємо часу оговтатися, і тому немає покоління, яке б не було травмоване. Що може бути гірше, ніж мунковий “Крик”? Тільки мовчання. Це роман саме про мовчання».*

Мовчання у межах дискурсу М. Матіос приймається ширше – як метафора завмирання / затихання / пригнічення цілого покоління та національних культур за певних історичних періодів⁷⁵.

Із розвитком комунікативної лінгвістики як науки, та її складової – паралінгвістики, почали активно досліджувати невербальні компоненти спілкування, зокрема і мовчання. Мовчання як невербальний компонент досліджували: В. Богданов, С. Крестинський, Н. Арутюнова, Т. Анохіна, М. Яремко, Г. Почепцов, В. Селіванова, О. Сливинський та ін.

В. Богданов, спираючись на думку американського вченого Г.Грайса⁷⁶ про чотири компоненти комунікації, виділяє такі ознаки мовчання, які свідчать, що воно є повноцінним компонентом комунікативного акту:

1. Мовчання є інформативним, змістовним (постулат кількості).
2. Постулат істинності (мовчання зазвичай не буває брехнею).
3. Постулат релевантності (відповідності темі висловлювання), «оскільки воно може виявитися доречним, але в принципі може бути й недоречним».

⁷⁵ Остапчук Т. П. Мовчання як мотив опору в постколоніальному тексті (на матеріалі романів А. Рой "Бог дрібниць" та М. Матіос "Солодка Даруся")/ Сер. : Філологія. Літературознавство. - 2014. - Т. 231, Вип. 219. - С. 83.

⁷⁶Грайс Г. П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. М, 1985. - С. 187.

4. Постулат способу (лаконізму і зрозумілості) «оскільки в конкретному мовленнєвому акті мовчання може бути однозначним, хоча, зрозуміло, й не завжди». Також мовознавець наголошує на значеннєвості мовчання лише в певному контексті. Як і значення усіх інших невербальних засобів, декодування мовчання відбувається лише в межах конкретного комунікативного акту⁷⁷.

Дослідження вчених довели, що мовчання виконує усі основні функції невербальних компонентів щодо вербальних, а саме: доповнення (насамперед і дублювання, і посилення) вербальних повідомлень; заперечення вербальних повідомлень; заміщення вербальних повідомлень; регулювання розмови⁷⁸. Зокрема, мовчання також може виражати і загальний емоційний стан, наприклад: *«Ми мовчки йдемо вулицею кудись угору, я трохи попереду, вона позаду: розчавлені, знищені, осміяні»*. («Записки кирпатого Мефістофеля», с. 359). С. Швачко розглядає мовчання як поділ мовлення на окремі сегменти, що робить мовлення зрозумілим, тобто мовчання є особливим типом промовляння⁷⁹. З цих досліджень випливає, що мовчання є повноцінним компонентом комунікації, адже виконує всі функції та має всі ознаки, притаманні невербальним компонентам – передає інформацію, а отже, є значеннєвим у комунікативному акті.

Отже, аспект мовчання розглядався ще зі стародавніх часів у міфологічному, релігійному, ритуальному, філософському, культурному, мистецькому ключі. На даному етапі мовчання є об'єктом дослідження у сфері комунікативної лінгвістики. Вивчення мовчання має міжпредметний характер, адже його розглядали в межах філософії, культурології,

⁷⁷ Богданов В.В. Молчание как нулевой речевой акт и его роль в вербальной коммуникации / В.В. Богданов // Языковое общение и его единицы: [Межвузовский сб. науч. трудов]. – Калинин, 1986. – С. 17.

⁷⁸ Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики: [підручник] / Ф.С. Бацевич – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – С. 61.

⁷⁹ Швачко С. Комунікативне мовчання : онтологічне та лінгвістичне буття / С. О. Швачко, І. Ващук // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія Філологічні науки (мовознавство). – 2012. – Вип. 105 (2). – С. 314.

соціології, соціолінгвістики, етики, етнології, етнолінгвістики,
фольклористики, психології та історії.

II. Значення мовчання у комунікативній ситуації

2.1 Структура та функції мовчання

Щодо структури мовленнєвого акту мовчання, то вона складається з локуції, іллокуції та перлокуції. Мовчання також має іллокутивний та перлокутивний рівень, але у нього відсутній рівень локуції. С. Крестинський замість термінів «іллокуція» та «перлокуція» подає визначення «інтрасиленціальний зміст» та «постсиленціальний ефект», також до структури акту мовчання мовознавець додає «пресупозиційний», «пропозиційний» та «імплікативний зміст»⁸⁰.

«Пресупозиція» – це «зона перетину когнітивних просторів учасників комунікації», тобто у межах комунікації «пресупозицією» є спільні знання комунікантів (наприклад: однакова обізнаність в сфері теми про яку ведеться розмова; культурні, національні, особливості; рівень освіти тощо)⁸¹.

Терміном «пропозиція» С. Крестинський позначає думки, які не були висловлені в процесі комунікації, адже коли ми говоримо продовжуємо думати, тоді мовчання виступає як «потенційний, але нереалізований мовленнєвий акт»⁸².

Замість терміну «іллокуція» С. Крестинський пропонує термін «інтрасиленціальний зміст» до якого входять: інтенція, стратегія, модальність, психологічний стан та соціальний статус⁸³. Під інтенцією розуміємо намір комуніканта, що не був вербально виражений. Мовчання як стратегію використовують задля впливу, або досягнення певної мети. Модальність мовчання виражає ставлення комуніканта до ситуації, співрозмовника та почутого. З цими трьома компонентами пов'язані психічний стан та соціальний статус, що також визначає хід комунікативного акту. Наприклад, емоційні стани (радість, переляк, страх,

⁸⁰ Крестинський С. В Комунікативно-прагматическая структура акта молчания // Коммуникативно-функциональный аспект языковых единиц. – Тверь, 1993. – С. – 62.

⁸¹ Там само. – С. 60.

⁸² Там само. – С. 61.

⁸³ Там само.

зворушення, зняковільність та інші) можуть призвести до замовкання комуніканта. Щодо соціального статусу то його можна простежити у ситуаціях мовчання дитини поряд з дорослими, студентів поряд з викладачами, підлеглих перед начальником⁸⁴.

Одним з основних рівнів структури мовчання є його «імплікативний зміст», що виражає актуальне значення в конкретній ситуації. С. Крестинський розглядає три види імплікатур: конвенціональні, стандартні, та комунікативні⁸⁵. Конвенціональні імплікатури – це мовчання зумовлене «соціально-культурними традиціями» і не залежить від контексту⁸⁶, наприклад: «хвилина мовчання». Стандартні імплікатури – це мовчання в стандартні ситуаціях, таких як: вираження образи, засмучення, здивування і тд. співрозмовник стандартно сприймає цю ситуацію: виводить з контексту, або сприймає інтуїтивно⁸⁷. Комунікативні імплікатури потребують логічного вивчення в самому контексті з урахуванням усіх ситуативних складників.

Варто зазначити, що вирішальну роль у розумінні мовчання відіграє контекст, у якому його використано, саме від конкретної ситуації зажить мета та функції мовчання. Потрібно відрізнити акт мовчання від пауз, які на відміну від мовчання, позначають лише зупинку акту мовлення, тоді як мовчання допомагає уникати, або замінити вербальну комунікацію. Також варто розрізнити мовчання і тишу, адже тиша – це відсутність звуків, частіше використовується для позначення беззвучності у навколишньому середовищі і є певним станом⁸⁸.

⁸⁴ Яремко М. В. Мовчання у мовленнєвій комунікації / М. В. Яремко // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Філологічна. – 2012. – Вип. 23. – С. 222.

⁸⁵ Крестинський С. В. Комунікативно-прагматическая структура акта молчания // Комунікативно-функціональний аспект мовчання. – Тверь, 1993. – С. – 63.

⁸⁶ Там само. – С. 64.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Яремко М. В. Мовчання у мовленнєвій комунікації / М. В. Яремко // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Філологічна. – 2012. – Вип. 23. – С. 223.

Мовознавці неодноразово звертались до розробки класифікацій мовчання та визначення його функцій. До того ж, в основу класифікації функцій мовчання беруться різні фактори: причина виникнення мовчання, його семантичні, інформаційні особливості або комбінації цих факторів⁸⁹.

В. Богданов виділяє три основні функції мовчання: ролемаркуючу, інформаційну та синтаксично-конструктивну в діалогічній єдності: мовчання того хто сприймає інформацію, мовчання як заміник мовленнєвого акту та мовчання-пауза, хезитація, яка позначає початок і кінець речення та інших смислових синтагматичних одиниць всередині і між мовленнєвими актами⁹⁰.

М. Савиль-Труак взяла в основу класифікації мовчання сфери або рівні використання і умови виникнення мовчання: інститут, як будь-який заклад, колектив як будь-яке суспільство та індивідуум – конкретна людина. Їм відповідає три типи мовчання: інституційно зумовлене, колективно зумовлене та індивідуально зумовлене мовчання⁹¹. Але ця класифікація висвітлює не так види мовчання, як сфери його використання, причини та умови, які виявлені у вигляді трьох рівнів – суспільно-соціального, колективно-соціального і суб'єктивно-індивідуального. Ці три рівні відображають основні сфери комунікативної діяльності людини: офіційну, колективну та індивідуальну міжособову⁹².

В основі розгорнутої класифікації, яку подає С. Крестинський, лежить таке положення: комунікативно значеннєве мовчання в певних контекстуальних умовах містить інформацію про деяке положення речей – психологічний та емоційний стан комунікантів, їх соціальний статус, небажання відповідати, незнання відповідь, також комунікативні функції

⁸⁹ Крестинский С. Молчание как средство коммуникации и его функции в языковом дискурсе // Вестник ТвГУ. Серия «Филология», 2011. Выпуск 1. – Тверь, 2011. – С. 34.

⁹⁰ Богданов В.В. Молчание как нулевой речевой акт и его роль в вербальной коммуникации / В.В. Богданов // Языковое общение и его единицы: [Межвузовский сб. науч. трудов]. – Калинин, 1986. – С. 125.

⁹¹ Saville-Troike, M. The place of silence in an integrated theory of communication/ M. Saville-Troike // Perspectives of Silence – Ed. by D. Tannen, G. U., M. Saville-Troike. Univ. of Illinois. – 1985. – С. 16.

⁹² Крестинский С. Молчание как средство коммуникации и его функции в языковом дискурсе // Вестник ТвГУ. Серия «Филология», 2011. Выпуск 1. – Тверь, 2011. – С.35.

дають відповідь на питання, про що може про що може інформувати акт мовчання одного із учасників комунікації⁹³.

Мовознавець виділяє такі функції мовчання:

1. Контактивна функція – виражає можливість мовчання бути засобом встановлення контакту між комунікантами. Мовчання може стати своєрідною формою діалога, як вища форма взаєморозуміння:

*«Зупинилися над потічком десь між Яремчею й Ворохтою. Розбили намет. Розклали вогнище. А далі сіли нарізно на каміння — **мовчки** пили сухе вино і довго дивилися, як зелена, голосиста вода обмиває дно.»*
(«Щоденник страченої»)

2. Дисконтактивна функція – є ознакою відчуженості комунікантів, виражає стан психологічного дискомфорту. Наприклад, діалог:

*«Лейтенант **мовчки** демонстративно виструнчався перед бургомістром...подав руку для привітання й обмінявся з делегацією кількома **порожніми** словами, звичними в таких непевних моментах. **Розмова явно не клеїлася**. Говорили короткими фразами, без емоцій, суто по-діловому. Можна сказати пунктами.»* («Букова земля»);

3. Експресивна функція – можливість мовчання виражати різні психологічні стани співрозмовників: хвилювання, засмучення, образу, здивування, гнів, страх, жах, гордість, любов, депресію, ненависть, та ін:

*«**Застиглим із несподіванки і страху** чотирьом чоловікам, що тепер уже півколом обступали жінку, відкрилася потворна й жахка картина.»* («Москалиця»)

4. Інформативна функція – виражає можливість мовчання бути еквівалентом мовленнєвого акту з ілюквативною силою ствердження, згоди, але воно може виражати і хибну інформацію:

⁹³ Крестинский С. Молчание как средство коммуникации и его функции в языковом дискурсе // Весник ТвГУ. Серия «Филология», 2011. Выпуск 1. – Тверь, 2011. – С.35.

«Перезирнулися мовчки вівчарі між собою, покивали головами нібито на знак згоди — а на завтра вже й у Панській Долині знали, що такі точно є щезнику Трав'яному.» («Москалиця»)

5. Оцінна функція – виражає позитивне та негативне відношення комуніканта до тих дій які відбуваються, як вербальних, так і невербальних, може бути одобренням/неодобренням попередніх мовних та позамовних актів:

*«— ...Про Дмитрика... — Доця **перемовчала**. — То диявол тоді вас попутав, що помогли спровадити людину на той світ. Але вас Бог уже покарав. На тому самому місці.» (Майже ніколи не навпаки»).*

6. Рогативна функція – виражає питання-здивування щодо попереднього несподіваного повідомлення:

«— Просила пані молода, тато й мама пані молодої і я вас дуже файно прошу, абись'те були такі ласкаві прийти до нас на весілля завтра рано в Старі Кути.

Корнелія дивилася на чоловіка посеред світлиці. Чоловік дивився на Корнелію біля порога. Обоє мовчали. Військові мовчки презирнулися.» («Нація»)

7. Когнітивна функція – виражає мисленнєву діяльність комуніканта, пошук змісту і форми відповіді. Це специфічна функція мовчання:

*«Кирило **мовчав** — бо думав.» (Майже ніколи не навпаки»).*

«Георг довго мовчки міряв кроками вітальню так, ніби готувався до якоїсь важливої промови.» («Букова земля»).

8. Хезитативна функція – також відображає мисленнєві процеси комуніканта, але з сумнівом, невпевненості, вагання:

*«Навіть скутий смертельною небезпекою Василь Полотнюк в напівпотемках Северинино-го горища **мовчки** дивився на Семена Дудку і мовчки питав сам себе: хіба людина б своєму умі буде просити чоловіка*

вбити пригріту в хаті гадину, як просила колись його Северина? Буде?! А для чого?» («Москалиця»)

9. Експективна функція – виражає очікування комунікантами відповіді при зміні комунікативних ролей:

«— Мамо, а ким був мій тато до того, поки почав учителювати? — несподівано різко розвернувся до неї.

*Корнелія **мовчала** так довго, що Богдан подумав: мама заснула сидячи.» («Нація»)*

10. Фонова функція – мовчання, яке є обов'язковою умовою чи фоном для здійснення якихось, часто ритуальних, дій:

*«Сандулячка й собі присіла край стіни під вікном. Довго вагалася, чи сидіти **мовчки й мовчки** просити свого християнського Бога за убієнну душу покійного Абрама, чи все-таки перехреститися.» («Нація»)*

11. Афективна функція – виражає змогу мовчання здійснювати на адресата будь-який вплив, як позитивний, так і негативний:

*«Перед тим, як піти увечері додому, він обцілує мене. Довго. Лагідно. **Мовчки**» («Щоденник страченої»)*

12. Стратегічна функція – передбачене, свідоме мовчання, яке використовується з певною ціллю. Зміст такого мовчання виявляється перш за все з ціллю уникнення розмови, відповіді, тощо:

*«— Слава Христові-Богові, що вертають живі-здорові, — запізно відповіла Василящучці та й подалася в хату, **не бажаючи продовжувати розмову.***

*Сусідка стиснула на те плечима. **Мовчки перехрестилася**» (Майже ніколи не навпаки»).*

13. Риторична функція – передбачає свідоме використання афективних можливостей мовчання з ціллю формування певних емоцій в адресата:

«Щоправда, у хвилини невинних сімейних непорозумінь Катінка ображено дує губки і стиха схлипує в подушку...» («Букова земля»);

14. Синтаксична функція – використовується для виділення відносно завершених фрагментів речення, для «озвучення» синтаксичних знаків.

15. Функція соціальної позиції – визначає мовчання як суспільну позицію. Ця функція передбачує мовчання як форму поведінки в суспільстві, як позицію по відношенню до якихось певних подій; таке мовчання означає або пасивне прийняття існуючого положення справ, покірність, або пасивний протест проти будь-чого, бездіяльність, в залежності від соціальної ситуації в суспільстві таке мовчання-позиція може оцінюватись або позитивно, або негативно:

«Німчуки в селі поводили себе мирно. Хіба що ходили по хатах та забирали птицю і свиней на заріз, але ні до кого німець не прийшов по кури двічі, чим викликав мовчазне схвалення. А так людей особливо не чіпали.» («Солодка Даруся»)

16. Ролемаркуюча функція – мовчання слухача відповідно відведеної йому комунікативній ролі в діалозі:

«— Йогане! Кажу, що там пише? Дивися в документ Павлович і кажи.»

Йоган, маленький чоловічок, зігнутий хворобою хребта мало не вдвоє, із неприродно задертою догори головою, дивився вїттові прямо в очі... Тоді мовчки ще раз перечитував написане очима.» (Майже ніколи не навпаки»).

17. Соціальнорольова функція – вираз соціальної ролі комуніканта в суспільстві, в його ієрархічній структурі, відповідно до якої цей суб'єкт

повинен в певній ситуації мовчати. Наприклад, дитина під час розмови батьків, чи працівник перед керівником:

« Три сини мовчки Perezирнулися спочатку між собою. Тоді майже одночасно так само мовчки обняли батька за плечі. У Чев'юків слова важили не багато. » («Майже ніколи не навпаки»).

18. Ритуальна функція – має дві різновидності: мовчання як суб'єкт ритуалу: хвилина мовчання; і мовчання як умова і фон ритуальної дії, наприклад, мовчання жінки, яка мала мовчати під час замішування великоднього хліба.

Окрім названих комунікативних функцій, можна говорити про етносоціокультурні функції мовчання, які проявляються в тому випадку, якщо використання мовчання передбачено певними нормами, культурними, етнічними, релігійними традиціями певного етносоціума⁹⁴. Наприклад, норма спілкування за якою невіжливо перебивати мовця: *«Мовчіть! Розуміється, через те. Та помовчіть же, ви невічливі»*. (*«Нація»*)

В. Богданов визначив причини надання переваг використанню мовчання в комунікативному акті:

1. Вербальна невимовлюваність того, що, можливо, доцільно було б повідомити.

2. Наявність великого спільного тезаурусу в комунікантів, що знижує їх комунікативні потреби. Чим більше спільних знань у комунікантів, тим менше їм потрібно слів для розуміння один одного.

3. Наявність ситуації, у якій однозначно виділяється те, що повинні б були говорити комуніканти, якби вони говорили.

4. Залежність мовчання від специфіки екстралінгвальних умов або від особливостей самих комунікантів. До цього фактору можна віднести психологічний тип комунікантів (замкнуті, небалакучі особи), ставлення

⁹⁴ Крестинский С. Молчание как средство коммуникации и его функции в языковом дискурсе // Весник ТвГУ. Серия «Филология», 2011. Выпуск 1. – Тверь, 2011. – С. 35-36.

один до одного (мовчання може означати ігнорування сказаного, бойкотування), стан здоров'я (іноді комунікант не в змозі вербально передавати інформацію) та ін⁹⁵.

У художніх текстах мовчання найчастіше виконує експресивну функцію. Але мовчання притаманна поліфункціональність, тобто в одній ситуації воно може виконувати декілька функцій. Мовчання є багатозначним компонентом. Залежно від ситуації воно може мати різний сенс.

Отже, існує велика кількість спроб класифікацій функціонального навантаження мовчання. Саме функціональне та смислове навантаження мовчання дозволяє науковцям розглядати його як окремий невербальний компонент мовлення. Усі функції об'єднує спільний принцип: мовчання у всіх функціях є або власне комунікативним актом і заміщенням вербального акту (нульовим мовленнєвим актом), або невід'ємною частиною такого комунікативного акту. Але в кожній з цих функцій мовчання має комунікативне значення⁹⁶.

⁹⁵ Богданов В. Молчание как нулевой речевой акт и его роль в вербальной коммуникации / В.В. Богданов // Языковое общение и его единицы: [Межвузовский сб.науч.трудов].– Калинин, 1986. – С. 14–15.

⁹⁶ Крестинский С. Молчание как средство коммуникации и его функции в языковом дискурсе // Весник ТвГУ. Серия «Филология», 2011. Выпуск 1. – Тверь, 2011. – С. 36.

2.2. Емоції та мовчання

Розглядаючи функціональне навантаження мовчання в тексті, можна зробити висновок, що найчастіше воно передає емоційні стани комунікантів, зумовлене ставленням до свого співрозмовника та почутої інформації і виконує експресивну функцію.

Окреслюючи мовчання у тексті, не потрібно забувати про важливий його аспект – багатозначність, що ускладнює дослідження цього компонента. Польський філософ Я. Ядацький вказує на те, що «глибина мовчання полягає власне у його семантичній неокресленості»⁹⁷. Тому мовчання, окрім експресивної функції, виконує ще й ряд інших.

У художніх текстах ми часто спостерігаємо ситуацію мовчання персонажа через його сильні переживання, які не можна передати словами. Наприклад, втрата мови від сильного подиву, страху гніву, обурення, різних афектних станів: оніміння від болю, плач зі сльозами і т.д.⁹⁸. Через використання мовчання у комунікативному акті можна справити більше враження на співрозмовника, ніж використовуючи словесні засоби. Так само у художньому тексті мовчання робить своєрідний вплив не тільки в межах дискурсу, а й поза ним, впливаючи на читача, адже у кожному мовчанні простежується якась вища думка, почування, емоція, стан. У великому, багаторівневому художньому дискурсі неможливо оминати площину невимовного, невербалізованого, тобто площину мовчання. «Саме мовчання допомагає уникнути обмеженості мови у висловленні людської уяви, творчих мрій та фантазій»⁹⁹.

Якщо невербальна поведінка вказує на психологічний стан людини, то мовчання є його виразником, або компонентом поведінки. В

⁹⁷ Зубрицька М. О. Homo legens: читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. – Львів: Літопис, 2004. – С. 159.

⁹⁸ Єжижанська Т. С. Мовчання як комунікативна одиниця в художньому тексті / Т. С. Єжижанська // IV Міжнарод. научно-практ. конф. «Образовательный процесс: взгляд изнутри». – С. 29.

⁹⁹ Єжижанська Т. С. Мовчання як комунікативна одиниця в художньому тексті / Т. С. Єжижанська // IV Міжнарод. научно-практ. конф. «Образовательный процесс: взгляд изнутри». – С. 29.

афективному стані людина не може підібрати слова, опускається до вживання примітивів (ненормативних одиниць мови), від абстрактної аргументації переходить до конкретної, невербальних засобів спілкування, що може бути зумовлене хаотичним мисленням. Але найсильніші емоційні стани супроводжуються мовчанням.¹⁰⁰

Для дослідження мовчання на фоні емоційного стану, потрібно розглянути певні погляди вчених на емоції. Поведінка людини і сприйняття ними навколишньої дійсності супроводжуються накопиченням суб'єктивного досвіду, який включає те, що ми називаємо почуттями, змінами настроїв і емоціями. Емоції є адаптивною відповіддю індивіда на зміни в навколишньому середовищі і є важливими в соціально-комунікативному, когнітивному і психологічному аспекті. Зовнішній прояв емоцій здійснюється за допомогою специфічних виразних рухів, які є результатом м'язової активності.¹⁰¹ Отже, емоція – емоційний процес середньої тривалості, що відображає суб'єктивне ставлення до існуючих або можливих ситуацій¹⁰².

К. Изард до фундаментальних емоцій відносить такі: інтерес-хвилювання, подив, радість, горе-страждання, гнів, відраза, презирство, страх, зниклоість, сором, провина (вина)¹⁰³.

К. Изард виокремлює такі ознаки базових емоцій: 1) базові емоції завжди мають виразні й специфічні нервові субстрати; 2) базова емоція виявляє себе за допомогою виразної та специфічної конфігурації м'язових рухів особи (міміки); 3) базова емоція супроводжується виразним і специфічним переживанням, усвідомлюваним людиною; 4) базові емоції виникли в результаті еволюційно-біологічних процесів; 5) базова емоція

¹⁰⁰ Швачко С.О., Анохіна Т.О. Лінгвістичний статус паузи (на матеріалі англійських художніх текстів) // Вісник Сумського державного університету. – Серія філологічні науки. – 2002. – № 3 (36). – С. 10.

¹⁰¹ Бутовская М. Л. Язык тела: природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека). – М.: Научный мир, 2004. – С. 174.

¹⁰² Изард, К. Психология эмоций / Кэррол Изард - СПб.: Питер, 2007. – С. 21.

¹⁰³ Там само 517.

робить організуючий і мотивуючий вплив на людину, слугує її адаптації¹⁰⁴. Проте сам К. Ізард говорить, що деякі емоції, які він виділяє, не відповідають цим ознакам. Його класифікація базових емоцій є занадто обширною.

Ще з часів Ч. Дарвіна дослідники розрізняють дві категорії емоцій: первинні і вторинні. Первинні емоції – ті, які проявляються вже в перші місяці життя (*смуток, страх, гнів, радість, здивування, відраза*) і які присутні в репертуарі всіх без винятку людських культур. Первинні емоції можна віднести до розряду людських універсалій. Процес розвитку цих базових людських емоцій в онтогенезі йде приблизно з однаковою швидкістю в усіх культурах. Їх адекватне відтворення і сприйняття – одна з важливих адаптивних складових, що сприяють виживанню людини в середовищі собі подібних¹⁰⁵.

П. Екман підтримує класифікацію шести базових емоцій, та виділяє **радість, гнів, огида, сум, страх, здивування**. Вчений визначив базові емоції на основі досліджень невербальної поведінки людей, що належать до різних культур та виділяє дев'ять критеріїв, яким відповідає поняття "базової" емоції: 1) універсальність вираження; 2) швидкість прояви; 3) сумісність з аналогічною емоцією у інших тварин; 4) специфічна для даної емоції фізіологічна реакція; 5) універсальність зовнішніх причин, що породжують цю емоцію; 6) узгодженість дії всіх систем організму при прояві даної емоції; 7) короткочасність прояву; 8) автоматичні механізми оцінки; 9) спонтанність¹⁰⁶.

Дослідження П. Екмана довели, що в різних культурах можливе дещо різне вираження емоцій. Наприклад, японці в присутності інших маскують свої емоції більше, ніж американці, але коли вони залишались на

¹⁰⁴ Изард, К. Психология эмоций / Кэррол Изард – СПб.: Питер, 2007. – С. 193.

¹⁰⁵ Бутовская М. Язык тела: природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека). – М.: Научный мир, 2004. – С. 187.

¹⁰⁶Экман. П. Психология эмоций [Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life] / пер. с англ. В. Кузин. – СПб: Питер, 2010. – С. 20.

одинці вираження емоцій було однаковим. Таким чином, наодинці з собою людина показує вроджені емоції, а на людях – вирази, якими керує¹⁰⁷. П. Екман виводить ідею про «правила вираження емоцій». Ці правила зумовлюються в процесі соціальної адаптації; часто змінюються від культури до культури та визначають як варто керувати виразами лиця, кому та коли можна показати ту чи іншу емоцію. Наприклад, на спортивних змаганнях переможений не показує своє засмучення, яке насправді переживає¹⁰⁸.

Емоції виникають для того, щоб підготувати нас до швидких дій в умовах подій, які мають велике значення для нашого життя¹⁰⁹. Кожна з емоцій позначає сімейство споріднених емоцій. Наприклад, гнів може варіюватися за силою (від роздратування до ярості) і за типом (ображений гнів, холодний гнів, обурений гнів)¹¹⁰.

Емоції також поділяють на позитивні та негативні. Позитивні емоції – зумовлені узгодженням обставин з нормами, що відповідають світогляду цієї особи (задоволення, радість, упевненість, захват, подяка, симпатія, повага, довіра). Негативні емоції утворюються через невідповідність обставин до параметрів життєдіяльності конкретної особи (гнів, образа, страх, заздрість, ворожість, ненависть). Проте, К. Ізард¹¹¹ та П. Екман¹¹² вважають недоцільним розрізнення емоцій на позитивні та негативні. К. Ізард говорить, що така класифікація є занадто узагальненою, адже такі емоції як гнів, страх, сором сприймаються як негативні, але в той ж час можливе їх позитивне трактування. До прикладу – інколи гнів сприяє виживанню індивіда, захисту особистої гідності, виправленню соціальної

¹⁰⁷ Екман, П. Психология эмоций [Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life] / пер. с англ. В. Кузин. – СПб: Питер, 2010. – С. 20. 12.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само. – С. 24.

¹¹⁰ Экман, П. Психология эмоций [Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life] / пер. с англ. В. Кузин. – СПб.: Питер, 2010. – С. 54.

¹¹¹ Изард, К. Психология эмоций / Кэррол Изард - СПб.: Питер, 2007. – С. 31.

¹¹² Экман, П. Психология эмоций [Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life] / пер. с англ. В. Кузин. – СПб.: Питер, 2010. – С. 56.

несправедливості. Негативно ж можуть сприйматись деякі «позитивні» емоції, наприклад радість, якщо в її основі злорадство. Дослідник розглядає емоції в залежності від того який вплив вона має на внутрішньоособисті процеси та взаємодії особистості з найближчим середовищем ¹¹³.

П. Екман доводить, що емоції передаються більшою мірою невербально. Наприклад, дружина гнівається на чоловіка через те, що він не може забрати дитину зі школи і говорить: «*Чому ти не попередив мене раніше?*» з нотками роздратованості в голосі. Але навіть, якби вона промовчала, її невербальна поведінка повідомила б чоловікові, що дружина розгнівана¹¹⁴. У художніх текстах автори при описові емоцій досить часто надають детальний опис невербальної поведінки людини. Найчастіше мовчання не саме передає емоційний стан, а поряд з іншими невербальними компонентами (міміка, жести, погляд, поза, голос, тон, інтонація).

Отже, дослідження емоційних станів під час комунікативного акту лежить у площині невербальної комунікації, адже досить часто їх не можна виразити вербально. Мовчання – є одним з основних невербальних компонентів, якими передаються сильні емоційні стани, зокрема і в художніх текстах

¹¹³ Изард, К. Психология эмоций / Кэррол Изард - СПб.: Питер, 2007. – С. 31.

¹¹⁴ Экман, П. Психология эмоций [Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life] / пер. с англ. В. Кузин. – СПб.: Питер, 2010. – С. 51

2.3 Кооперативні та конфронтативні ситуації у художньому тексті

У комунікації існують певні типові одиниці та категорії, якими послуговуються комуніканти для досягнення певної мети під час спілкування (жанри, стратегії, тактики спілкування)¹¹⁵. Поняття мовних жанрів у дослідженні людської комунікації з'являється у другій половині 20 – початку 21 століття. Такі дослідники як В. Дементьєв, Т. Шемельова, М. Федосюк, Ф. Бацевич розглядають мовний жанр як комунікативну категорію, що організовує мовленнєвий акт¹¹⁶.

Стратегія – поетапна організація впливу на співрозмовника. Тактика – мовленнєвий прийом, який використовується для реалізації стратегій.¹¹⁷

Мовленнєві жанри – це певна сукупність типових схем мовленнєвих дій. Тобто кожна людина володіє значною кількістю мовленнєвих жанрів, що мають свою тематику, структуру та притаманні тільки цьому жанру комунікативні одиниці. Вибір комунікативних одиниць залежить від мовної ситуації, особливостей її учасників¹¹⁸, їх емоційного навантаження, соціального положення та ін.

Засобом реалізації тієї чи тієї комунікативної тактики постає мовленнєвий акт, що потрактовують як таку функційну одиницю послідовних дій, що «сприяє вирішенню локального чи глобального завдання під контролем стратегії»¹¹⁹. У цьому разі комунікативна діяльність дійової особи в художньому творі підпорядкована схемі:

комунікативна стратегія → комунікативна тактика → мовленнєвий акт¹²⁰.

¹¹⁵ Экман, Пол. Психология эмоций [Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life] / пер. с англ. В. Кузин. — СПб.: Питер, 2010. — С. 156.

¹¹⁶ Дерпак О.В. Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовний аспекти (на матеріалі української, англійської та польської мов). : Дис. канд. наук: 10.02.15 - 2005. –С. 4.

¹¹⁷ Савчук І. Соціальномарковані комунікативні стратегії персонажів англійськомовної художньої прози в ситуації суперництва . – С. 1.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – Москва : Прогресс, 1989. – С. 274.

¹²⁰ Корольова В. В. Стратегічний потенціал учасників драматургічної комунікації / В. В. Корольова, І. С. Попова // Український смисл. - 2018. - № 2018. - С. 256.

Залежно від консенсусу (згода між учасниками комунікації) або дисенсусу (конфліктне спілкування) розрізняють кооперативні та конфронтативні мовні стратегії (жанри).

Кооперативна стратегія спрямована на пошук «спільної мови» (діалогічного співробітництва) через добір спеціальних мовних засобів відбиття реального стану речей, вибір тональності спілкування, формування сприятливої атмосфери взаємодії всіх учасників комунікації. У ситуаціях кооперативного спілкування виявлено такі тактики: зацікавлення, підтримування, позитивної оцінки, інформування, похвали, згоди, поради, прохання, піклування тощо. Активно вживаною тактикою кооперативної стратегії є тактика зацікавлення, умотивована як реальним інтересом, бажанням отримати нову інформацію¹²¹.

Кооперативна комунікація є раціональною¹²², дозволяє висловлюватися усім учасникам комунікації, усі досягають поставлених цілей у спілкуванні, отримують нову інформацію¹²³. За використання такої стратегії учасники переживають позитивні емоції (радість, здивування, захопленість та ін.) та можуть виражати позитивні почуття (любов, кохання, щастя, задоволення і тд.).

Кооперативні (неконфліктні) стратегії спрямовані на досягнення глобальної стратегічної мети через кооперацію з партнером і на спільне виконання завдань обміну інформацією, а в конфронтативних (конфліктних) стратегіях конфлікт є основним засобом для виконання стратегічних завдань.¹²⁴

Перехід від раціональної до емоційної сфери призводить до зростання категоричності¹²⁵. За використання конфронтативної стратегії у спілкуванні поставленої мети може досягти лише один з комунікантів.

¹²¹ Корольова В. В. Стратегічний потенціал учасників драматургійної комунікації / В. В. Корольова, І. С. Попова // Український смисл. - 2018. - № 2018. - С. 260.

¹²² Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации – К.: Логос, 2003. – С. 33.

¹²³ Ложкин Г.В., Повякель Н.И. Практическая психология конфликта. – К.: МАУП, 2000. С. 96.

¹²⁴ 256

¹²⁵ Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации – К.: Логос, 2003. – С. 256.

Конфлікти супроводжуються негативними емоційними станами – агресією, ворожістю, неприязню, ненавистю¹²⁶.

До непорозумінь та комунікативних невдач можуть призводити різні причини, як зовнішні, екстралінгвістичні, так і власне мовні. Але не всі комунікативні невдачі завершуються конфліктом. Під конфліктом розуміється тип мовленнєвої взаємодії, яка направлена на порушення гармонії між комунікантами¹²⁷.

Конфронтативні мовленнєві жанри зорієнтовані на протиставлення мовленнєвих дій суб'єктів, а також враження негативної оцінки вербальних або комунікативних дій співрозмовника¹²⁸. Такі мовознавці як А. Соловйова, О. Фадеева, О. Дерпак виділяють два основні дискурси у яких найчастіше реалізуються конфронтативні жанри – сварки та суперечки. Ці два дискурси відрізняються різним емоційним навантаженням та перевагою раціонального у суперечці, на відміну від сварки¹²⁹. Але в обох випадках комуніканти порушують принцип співпраці, який є основою кооперативного спілкування¹³⁰.

У конфронтативних мовних жанрах виділяють три групи:

1. Категорично-спонукальні жанри – їх метою є змусити співрозмовника до тих дій, які мовець вважає за потрібні (наказ, вимога, заборона, погроза);

2. Негативно-оцінні – метою яких є висловлення невдоволення адресанта з приводу деяких рис або вчинків співрозмовника (зауваження, невдоволення, докір, осуд, звинувачення);

¹²⁶ Ложкин Г.В., Повякель Н.И. Практическая психология конфликта. – К.: МАУП, 2000. С. 93.

¹²⁷ Фролова І.Є. Вербалізація конфлікту у дискурсі. // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / Під загальн. ред. Шевченко І.С.: Монографія. – Харків: Константа, 2005. – С. 237-262 (с. 244)

¹²⁸ Дерпак О.В. Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовний аспекти(на матеріалі української, англійської та польської мов). : Дис. канд. наук: 10.02.15 - 2005. –С. 5.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. М.: Прогресс, 1985. С.217-236.

3. Інвективні мовленнєві жанри – спрямовані на моральну перемогу над співрозмовником, заниження його самооцінки, його моральне підкорення¹³¹. Це найбільше виявлення мовної агресії¹³².

Поведінка комунікантів під час комунікативної ситуації зумовлюється рядом чинників: соціальні (соціальний статус комунікантів, комунікативна роль, статус комунікантів у міжособистісних відносинах), психологічні (характери співрозмовників, їх емоційний та психічний стан) тощо.¹³³ Тому, на думку Т. Шмельової, для аналізу комунікативних ситуацій потрібно звертати увагу на комунікативну мету мовленнєвого жанру, комунікативні ролі автора та адресата, зміст події, що зумовила використання певних комунікативних одиниць, а також типове мовне виділення жанру (лексико-семантичні, морфологічні та синтаксичні ознаки)¹³⁴.

Зорема, Т. Шмельова також зазначає, що «один і той же жанр може бути реалізованим у певній множині текстів, або виражатися частково в словесній формі, а частково за допомогою паралінгвістичних засобів» (міміка, жести, мовчання тощо)¹³⁵. Тому, на мій погляд, для повного аналізу мовних жанрів необхідно вивчати не лише вербальні компоненти, а й невербальну поведінку мовця, яка також є важливим засобом у комунікативних стратегіях, тактиках та дозволяє глибше дослідити поведінку комунікантів.

Як я вже згадувала, мовчання як одиниця комунікації найчастіше виражає найбільш сильні емоції, які не піддаються контролю. Переважно це емоції, що проявляються у суперечках та сварках, наприклад: гнів, обурення, презирство, страх та ін. Або ж у вираженні невимовних станів

¹³¹ Дерпак О.В. Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовний аспекти(на матеріалі української, англійської та польської мов). : Дис. канд. наук: 10.02.15 - 2005. – С. 7.

¹³² Третьякова, В.С. Речевой конфликт и аспекты его изучения. [Электронный ресурс]. — 2003 – С. 116.

¹³³ Дерпак О.В. Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовний аспекти(на матеріалі української, англійської та польської мов). : Дис. канд. наук: 10.02.15 - 2005. – С. 8.

¹³⁴ Шмельова Т. В. Речевой жанр: опыт общепилологическогоосмысления/ Т. В. Шмельова // Collegium. – К., – №1-2. – С.59.

¹³⁵ Шмельова Т. В. Речевой жанр: опыт общепилологическогоосмысления/ Т. В. Шмельова // Collegium. – К., – №1-2. – С. 60.

щастя, захоплення, піднесеності, які виражаються емоціями радості, здивування. Саме розглядаючи комунікативні мовні ситуації, ми розуміємо, що у них мовчання виконує свої три найпоширеніші функції – дисконтактивну, контактивну, емотивну та хезитативну. Тому дослідження паралінгвістичного компоненту мовчання на основі комунікативних ситуацій допоможе глибше осягнути його смислове навантаження, особливості вживання та вираження емоцій.

III. Мовчання як виразник емоцій у ситуаціях мовного дискурсу М.Матіос

3.1 Мовчання як засіб передачі та творення комунікативних ситуацій у тексті

Досліджуючи мовчання у мовленнєвих ситуаціях на основі художніх текстів М. Матіос («Майже ніколи не навпаки», «Солодка Даруся», «Букова земля», «Нація», «Щоденник страченої», «Москалиця»), я брала до уваги різні аспекти цього невербального компонента. Адже, щоб правильно визначити роль та значення емоції, яку передає мовчання у певній ситуації, необхідно розглядати контекст у всій його повноті, а саме: враховувати усі чинники, які впливають на ситуацію (соціальні, психологічні); визначити мету та зміст повідомлення, що передаються шляхом комунікативної ситуації; зрозуміти міжособистісні відношення між комунікантами; проаналізувати мовчання у його зв'язку з іншими невербальними компонентами. Усі ці аспекти впливають на те, як буде розгортатись мовленнєва ситуація, якого рівня вона досягне (згода, непорозуміння, суперечка чи сварка). Відповідно до цього, різними будуть і емоції, їх вираження, сила (сум, страх, презирство, агресія, ворожість, неприязнь, ненависть, радість, щастя, здивованість, шокованість та ін.).

Щодо функціонального навантаження мовчання, то, окрім експресивної функції, при вираженні негативних емоцій та конфронтативних мовних жанрах, воно завжди виконує дисконтактивну функцію. А у позитивних (кооперативних мовних жанрах) – контактивну.

Контекст і мовчання нерозривно пов'язані між собою: ситуація зумовлює, яку емоцію буде виражати мовчання і що означати (причина, яка вплинула на вибір саме цього компонента у певній комунікативній ситуації), а з іншого боку, саме через мовчання ситуація (образ) і твориться у художньому тексті (через мовчання передається образ божевільної

людини, образ напружених стосунків між комунікантами, табуйовані теми у суспільстві). Наприклад, суспільство боїться обговорювати якісь заборонені теми, бо за це може бути покараним – це ситуація, зовнішній чинник який мотивує, пояснює вибір мовчання та його значення (передає страх). А у тексті образ цього суспільства якраз таки твориться і зображується через мовчання, тобто створюється ним.

Проаналізувавши художній дискурс М. Матіос, я виділа 3 блоки чинників, від яких буде залежати яку емоцію буде виражати мовчання та який тип мовленнєвого жанру буде обиратися у спілкуванні частіше (кооперативний чи конфронтативний):

1. психологічні особливості персонажів;
2. соціально-побутові чинники;
3. суспільно-історичні.

Найчастіше емоції зумовлені психологічними чинниками, такими як **характер та емоційний стан персонажів**. Наприклад, якщо людина є надто емоційна, агресивна, то конфлікт розвиватиметься у формі сварки, а мовчання буде виражати гнів, агресію та ворожість:

«Іван, і собі виглянувши надвір... мовчки прив'язав зів'ялу Петруню догори руками до жердки з одежею під стелею. А далі забив квачем рот...

Грицько, не кажучи ні слова, скрутив податливому Дмитрикові руки й ноги кінською упряжжю...Далі два чоловіки так само мовчки взяли Дмитрика за руки-ноги й розправили зверху на дошках. Лицем до підлоги. Аби легше було йому дихати.

Місили зверху ногами бідного Дмитрика так, ніби "гуцулку" на ньому гуляли. Аж поки не почули, що кістки вже не хрускають, а хлопець навіть і не харчить.» («Майже ніколи не навпаки»);

«Але нечувана сміливість його тихої, забитої страхом його Петруні, неприхований виклик, що кинула вона йому не проханням-наказом: "А ти розпечатай мене, то й будеш знати, чи була я тобі

вірною!", розбудив у Йванові таку лють, що він по тому не раз ставав під град водоспаду охолодити вогонь у мозку: міг тоді би вбити а хоч рідного батька, якби він у нього був.» («Майже ніколи не навпаки»).

Мовчання використовується автором для зображення межової емоційної ситуації, що зумовлена, в першу чергу, характером персонажа: сам по собі він був людиною запальної вдачі, а ситуація з подружньою невірністю зовсім знищила уміння контролювати свої емоції.

Тобто мовчання у таких ситуаціях є одним із засобів творення героя, а не лише передачі його тимчасової емоції.

Мовчання також використовується і як засіб вираження позитивних рис характеру персонажів. Наприклад, ніжні, чесні, трудолюбиві люди дуже часто зображені авторкою саме мовчазними:

«Тихий і робітний Дмитрик, з якого ніколи не чути було зайвого слова, зранку до вечора пантрував коров'ячі ясла та жолоби, не випускаючи з рук вила, лопату чи щітку для чищення худоби.» («Майже ніколи не навпаки»);

«А Дмитрик — майже дитина. Добрий такий та тихий. Мовчить та дивиться. А очі має великі. Ясні. В кутиках губів — усмішка між двома ямками. Як ангел, чистий. Невинний.» («Майже ніколи не навпаки»).

«Герберт – як і його покійний батько Рудольф – неспішний, можна сказати, повільний, небагатослівний. Та в дорозі Ельза відкрила синові риси, яких не помічала раніше: чутливість, турботливість і навіть ненав'язливе почуття гумору» («Букова земля»);

Також у творчості М. Матіос наявна велика кількість персонажів меланхолійного типу. Вони рідко коли вступають як у конфлікти, так і з обережністю відносяться до вираження позитивних емоцій та почуттів:

«.. коли з Кейванової хвіртки з радісним лепетанням назустріч кинулися чорненькі хлопчики-близнятка, а за ними, мовби квочка,

подріботіла **мовчазна** Кейванова жінка Теофіла, привітавшись з Іваном низько опущеною головою» («Майже ніколи не навпаки»);

«Дмитрик ні зразу, ні потім і ніколи взагалі **не сказав ані слова** про свою пригоду ні татові, ні мамі, ні самому Павлові... Дмитрик із гістьми **ніколи не говорив**. («Майже ніколи не навпаки»);

Бувало, хотів говорити. Вечорами з Павлом. Удень — із Доцькою. А іншим разом тижнями **мовчав**. Лиш дивився на двері. Чи буравив очима стелю...Дмитрик **мовчки довго дивився** на неї великими й добрими карими очима, й сльози самі йому котилися лицем.» («Майже ніколи не навпаки»).

У художніх текстах досить часто мовчання передає ті емоції, які людина не може виразити вербально та іншими невербальними компонентами. Такі сильні емоції іноді призводять до змінених станів свідомості, таких як стрес, шок, депресія, а іноді і божевілля. Саме М. Матіос у своїй творчості використовує мовчання як основний компонент вираження цих станів. Цей стан набагато сильніший ніж меланхолійний та зумовлений дуже сильним емоційним потрясінням і мовчання передає його щонайкраще. Ось, наприклад, як передає депресивні стани авторка у своїх художніх текстів:

«Дмитро приходив із роботи, сідав на хатні цементовані сходи й дивився, як у дворі граються його діти. **Він міг сидіти годинами, не реагуючи на Оксанину безконечну балачку, то в кухні, то в стайні, то біля криниці. Він мовчав. Його начебто занімило.**» («Нація»)

«Естер якусь мить **мовчки** постояла біля дверей і раптом сіла просто на підлогу, як сідають юдеї в час жалоби... І тільки Хана-Анна, що з роками дедалі більше ставала схожою на Андрія, робітна, як і її батько, осиротівши ще раз, тепер **мовчала** так само багато, як і батько.» («Нація»).

Яскравим прикладом зображення стану божевілля є головна героїня твору «Солодка Даруся», яка через пережиту у дитинстві трагедію перестала спілкуватися з людьми, при тому, що це була не фізично зумовлена вада, адже говорити вона вміла :

«Даруся все чує і все знає, лише ні з ким не говорить. Вони думають, що вона німа. А вона не німа. Даруся просто не хоче говорити. Слова можуть робити шкоду. Вона не знає, звідки це пам'ятає, але це правда. Ще трохи — і Даруся згадає, хто їй казав, що будь—яка бесіда може робити шкоду.» («Солодка Даруся»);

«Вона старанно приховувала, що вміє говорити, що часом сама не вірила у протилежне. Замикала двері, завішувала вікна, двома пальцями витягувала язик, брала дзеркало і дивилася—дивилася, ніби чекала, що слова самі підуть з горла пішки. Язик був довгий, червоний. Даруся сіпала туди—сюди — ні звука. Якось серед ночі силою пробувала говорити. Щипала себе за шкіру. Шкіра боліла. На ній лишався синець. А мова не верталася. Навіть «гукати» як коліскова дитина не могла. Тоді вона своєю слабою головою зрозуміла, що мова їй вертала у рот лиш тоді, як вона провідувала тата.» («Солодка Даруся»).

Інший герой «Солодкої Дарусі» Іван Цвичок також постає як людина з деякими психічними особливостями, тому авторка характеризує його як мовчазного чоловіка, який говорить різко і жорстко лише тоді, коли інші ставляться до нього погано:

«Іван був малоговірливий про все на світі, окрім дрімби й заліза, з якими говорив і язиком, і руками. До того ж мав вроджену ваду: прирослий до піднебіння язик — і через те його мова нагадувала торохтіння підводи по сільській вулиці...» («Солодка Даруся»)

«Іван клепає—виправляє—чистить—наждачить труби, та сопе собі носом, але ніхто його не чує, то й не заважає, лиш Марія перелякано раз

по раз почерез паркан зазирає — але **мовчить**, небога, щоб не нарватися на Цвичковий язик.» («Солодка Даруся»)

«Люди їдуть усякі: дехто такий веселий, як цвинтар опівночі. Проте слухає **Йвана** — **й мовчить**, бо **Цвичок дурний—дурний**, а таке може сказати, що хоч посеред дороги вилазь із автобуса.» («Солодка Даруся»)

Ще один яскравий приклад героя у якого змінена свідомість після війни – це Німий із твору «Майже ніколи не навпаки»:

«Той, кого в Тисовій Рівні називали **Німим**, був Олекса Говдя по метриці. Німим вернувся з цісарської війни. **Контузія відібрала йому мову**, але дала якийсь нелюдський нюх. Німий міг на відстані зачути запах пожежі ще до того, як закучерявляться перші пасма диму.» («Майже ніколи не навпаки»);

Разом із мовчанням приходять зміни у зовнішності, поведінці, тілесних практиках. Тобто стан божевілля героїв передається як мовчанням, так і іншими невербальними знаками: опис зовнішності, хворобливого погляду, побіління обличчя. поглядом та мімікою та ін. (усмішка, вираз обличчя):

«Кирило ставав каменем, коли на **Німого** нападали корчі — і той качався по землі чи від болю, чи від миттєвого безпам'ятства, випускаючи з рота біле шумовиння. Одні казали, що то чорна хвороба кидає Німим об землю, інші — що з нього **виходять воєнні страхи й, мовляв, скоро чоловік заговорить**. А треті шептали, що **мучить Німого нечиста сила і не годна вийти з нього**.» («Майже ніколи не навпаки»);

«Даруся пам'ятає, як іще геть зовсім малою, ще до того, як дізналася смак конфет, вони з сусідським Славком крутили пальцем коло чола, коли вулицею йшла дурна Параска, і вони, дітваки, собі думали, що вона на правду була дурною, бо так усі в селі казали; бо **Параска вголос**

говорила сама до себе, махала руками і все комусь грозила великим грубим прутом.» («Солодка Даруся»);

«Тимофій Сандуляк аж до самої смерті просидів на лавці під хатою із складеними в замок перед себе долонями. Чи молився, чи просто лиш думав, про те не знала навіть Софія. Коли мовчки дивився в небо, а коли говорив із невісткою. Але говорив мало, та й то лише про теперішнє. Часто хитав головою, ніби щось заперечував кому. А може, то була ознака якоїсь його нервової хвороби.» («Нація»)

У цьому прикладі ми бачимо діалог персонажа з самим собою. У текстах М. Матіос часто можемо простежити опис таких ситуацій у божевільних персонажів, або у людей, які мають депресивні стани. Вони ніби замкнені у собі, тому ведуть внутрішній монолог, а ззовні зберігають мовчання. За О. Сливинським маємо тут справу з героєм аутсайдером, який «замикається в цілковитій комунікативній автаркії»¹³⁶, тобто в абсолютній внутрішній самодостатності та незалежності від навколишнього світу речей та людей.

«І Петруня безмовними словами звертається до свого серця, як колись зверталася до свого християнського Бога. Але сором не досягає її навіть тепер. І страх перед Іваном не досягає. Разить її велика радість, переполовинена тугою і близькою бідною» («Майже ніколи не навпаки»);

«Вона не вмє не думати. Може, тому, що ні з ким не говорить ні слова, а вона ж не є німа, тому вона думає безперервно.» («Солодка Даруся»);

«От що зробив із Севериною задавнений страх і холодний розум: він зробив із живої людини людину, змерзлу до життя... ніщо в ній не тремтить, не здригається, на світ Божий не проситься. Ні сльоза. Ні

¹³⁶ Сливинський О. Т. Феномен мовчання в художньому тексті (на матеріалі болгарської прози 60 – 70-хх років ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / О. Т. Сливинський. – Тернопіль, 2006. – С. 12.

сміх. Ні осуд. **Тільки мовчання й холодний розум ведуть її життям.**» («Москалиця»).

Як варіант персонажі можуть говорити з якимись неживими предметами або людьми, яких втратили (померлі, нерозділене кохання). Ці герої ніби «виходять» із реального світу і будують свій власний (безпечніший). У такому випадку у нас є вимовлені почуття героїв, через фантазію вони можуть «відповідь», наприклад у «Солодкій Дарусі» головна героїня ніби чує голос батька:

«Але щоразу, коли Даруся наближається до могилки, душа її також згортається равликом від страху, що її зараз зустріне мертва — без татового голосу — тиша. Якщо не буде його голосу — не стане і її. Без голосу нащо їй жити?»

Ніхто, жодна душа у світі не знає, що Дарусі лиш тут розв'язуються уста. Іноді вона думає, що й сама не знає про це.» («Солодка Даруся»);

«Коли вона вперше спробувала заговорити з татом, страшенно перелякалася власного голосу. Тоді їй здалося, що його почув і увесь світ, а ще гірше — все село, таким він був звучним, голосним. Даруся твердо знала, що сказала лише одне слово: «Тату...», а голос сам ішов собі з горла, ніби й не пропадав ніколи, і витворював якісь дивні чудеса, дражнився, грався, і розтікався, і утікав поміж дерева і могили, і знову вертався, срібний, до неї — аж вона хотіла ловити його руками, щоб сховати в пазусі, чи в кишені, чи будь—де інде, звідки його можна буде брати, але так, щоб про це ніхто у світі не знав.» («Солодка Даруся»).

У тексті «Майже ніколи не навпаки» Доця «говорить» до померлого Дмитра та батька:

«Солені сльози капують Доці з очей. А вона навіть їх не втирає. Хоч тут виплачеться вволю. Та наговориться мовчки. Найбільше — зі свекром і Дмитриком.» («Майже ніколи не навпаки»);

Але найчастіше у відповідь герої зі зміненими станами свідомості отримують мовчання, адже їх слова не потрапляють до бажаного адресата. Наприклад, героїня «Щоденника страченої» ніби розмовляє по телефону з чоловіком:

«По якійсь часі сідала перед телефоном, витягнувши вперед ноги, знімала трубку — і починала імітувати розмову з Ним, не перестаючи при цьому гладити округлений живіт. Я так старанно добирала пестливі слова для того, хто нібито слухав мене на іншому кінці трубки, так манірно намагалася кокетувати з ним, заохочуючи до подальшої розмови, що в якусь мить і справді починала говорити вголос, при тому не забираючи руки з живота.

Потім я відчувала велику втому і через те начебто відпрошувалася від розмови, вголос цмокаючи трубку й посилаючи повітряне «па-па» невидимому співрозмовникові.» («Щоденник страченої»);

Вагоме значення у комунікативній ситуації мають **соціально-побутові** відносини. Саме в залежності від того, ким співрозмовники є один для одного, будується їх спілкування. Мовчання є одним з компонентів з допомогою якого М. Матіос окреслює нам стосунки між людьми у певних соціальних, побутових та історичних умовах.

Соціальні чинники можна поділити на декілька груп: родинно-побутові відносини (відносини між подружжям, батьками і дітьми; між братами/сестрами; між іншими родичами); міжособистісні почуття (закохані/невзаємно закоханні; друзі/вороги); відносини в суспільстві (працівник/керівник; особа, що займає вище соціальне становище/особа з нижчим соціальним становищем; старша людина/молода).

Значну групу складають **сімейні відносини** між персонажами. Ситуації спілкування між подружньою парою залежать головним чином від того, які стосунки в загальному у них панують в сім'ї – злагода чи суперницькі відносини. Наприклад, якщо між подружньою парою панує повага та любов, то ми маємо переважно позитивні діалоги та емоції в них,

які передаються мовчанням, тобто спілкування у формі кооперації. Мовчання у такому випадку, окрім емотивної функції, виконує ще й контактивну функцію, як вищу форму розуміння комунікантів навіть без слів:

«Часом після всіх денних робіт, спізна увечері, ішли Михайло з Матронкою в луг, спускали ноги з дамби — і слухали чи то самих себе, чи прохолодне дихання гір і шумливий неспокій води. Притуляться головами — і мовчать, лиш терблять одне одному гарячі пальці, та хіба що на мить покладе Матронка голову в чоловікові коліна — і слухають... слухають.» («Солодка Даруся»);

«Перед тим, як піти увечері додому, він обцілує мене. Довго. Лагідно. Мовчки» («Щоденник страченої»);

«Зупинилися над потічком десь між Яремчею й Ворохтою. Розбили намет. Розклали вогнище. А далі сіли нарізно на каміння — мовчки пили сухе вино і довго дивилися, як зелена, голосиста вода обмиває дно.» («Щоденник страченої»).

Навіть якщо виникає якийсь конфлікт, він вирішується у формі суперечки, розв'язується швидко і не набуває різко негативного характеру. Тож найчастіше в такому конфлікті переживається емоція суму. Цікаво, що у «щасливого» подружжя сум переживається як спільна для двох емоція, хоч і на фоні конфлікту, наприклад:

«Михайло з Матронкою сиділи під стіною на низенькій лавці, не дивлячись одне на другого і навіть не перемовляючись. Михайло тягнув вогкий тютюн, Матронка сиділа непорушно, стиснувши на грудях у замки долоні.» («Солодка Даруся»);

«Одна Матронка розуміла справжню Михайлову грижу — але виду не подавала: намагалася триматися подвір'я, та все більше мовчала. Отако сапають собі з Михайлом за хатою — і так, наче одночасно двоє німих до роботи найнялося, лиш дитина щебече, мов сороченя, та бур'ян

за ними підбирає. Вони майже одночасно поцілюють дитинку в голову чи в чоло, **мовчки усміхнуться про себе** — та й далі сапають—німують.» («Солодка Даруся»);

У художніх текстах М. Матіос дуже часто зображені побутові проблеми різних історичних періодів. Саме з допомогою мовчання авторка передає негативні емоції подружжя, у яких переважають суперницькі, негативні відносини, такі конфлікти супроводжуються емоційними станами гніву, презирства, страху та суму. До того ж, у такий ситуації найчастіше є кривдник та жертва, адже зустрічаються ситуації насильства та агресії (конфронтативний жанр). Наприклад:

«...Він бив її, як б'ють норовисту худобину: мовчки, не клянучи і не шляхтуючи, але вкладаючи в кожен удар усю силу своєї ненависті й злості. Червоні іскри немилосердно скакали перед очима — і він думав, що то дурна кров уже заливає мозок, і хотів чимшвидше звільнитися від її жару, щоб не вмерти отут, на Матрончиних очах. І Михайло бив жінку дужче — аж заболіла рука, і він переклав ремінь у другу.

...Матронка не просилася. Не верещала. Значить, була винна, бо навіть не питала, за що він б'є. Лиш закусила волоссям рот і тихо стогнала після кожного удару, поки безсила її голова не впала на лаву непритомна.» («Солодка Даруся»);

«В її голосі одночасно було стільки зневаги й зверхності, відчаю й неприхованого торжества, а у небачено розквітлому тілі — справжньої жіночої сили, що Варварчукові зробилося млісно.

Проте Іван промовчав. Лише заборонив Петруні показуватися поза ворота обійстя. Мала сидіти вдома, а коли йти до церкви чи куди-інде, тільки в супроводі Йвана.»

«Жінка лежала долілиць на колісці — а чоловік бив її залізними руками. Люто. Мовчки. І вона підставляла під удари непокриту голову» («Майже ніколи не навпаки»);

Негативні ситуації між подружньою парою можуть бути виражені у менш гострій формі. Мовчання у таких контекстах виконує дисконтактивну функцію: подружжя не може знайти спільної мови і відгороджується один від одного мовчанням, наприклад такі стосунки між героями яскраво передані у «Щоденнику страченої» та «Нація»:

*«Чоловік знає, що я ось-ось вийду зі спальні, звично плесну його по неголеній щоці, а після нетривалого позіхання, вмивання, розчісування ми, **не змовляючись, мовчки сядемо за свій усталений сніданок. Щоб не дратувати мене, він, не надто смакуючи, питиме каву, вслухаючись у новини з транзистора, а я лише вдихатиму запах кави, час від часу нахилиючись близько до чоловікового плеча, і знехотя сьорбатиму збите з цукром яйце.**»* («Щоденник страченої»);

*«**Однак я зціплюю зуби, зариваюся обличчям в подушку — і гаряче минуле летить до мене, як осиний рій, хіба що лише не жалить. Мені жаль чоловіка, неймовірно самотнього у своєму багатолітньому мовчанні, і неочікувано доброго до мене.**»* («Щоденник страченої»);

*«Він перекреслив свою кар'єру, звички усталений ритм багатьох і багатьох років, а я йому так нічого й не змогла дати, окрім суцільних проблем, пов'язаних із двома сталевими кульками, що прошили мене, як голка прошиває полотно, та ще безсоння, яке катує мене спогадами, а я **катую чоловіка мовчанням.**»* («Щоденник страченої»);

*«**Він мовчав і тоді, коли Оксана бідкалася, чи не заслаб чоловік, і спроваджувала його до лікаря.***

*Він **мовчав** за сніданком, обідом і вечерєю.»* («Нація»)

*«Дмитро приходив із роботи, сідав на хатні цементовані сходи й дивився, як у дворі граються його діти. Він міг **сидіти годинами, не реагуючи на Оксанину безконечну балачку, то в кухні, то в стайні, то біля криниці. Він мовчав. Його начебто зацікавило.***

Він мовчав і тоді, коли Оксана бідкалася, чи не заслаб чоловік, і спроваджувала його до лікаря.

Він мовчав за сніданком, обідом і вечерєю.» («Нація»).

Найчастіше позитивні діалоги і емоції зустрічаються саме між чоловіком і жінкою, які не вступили у шлюб, а є просто **закоханими**. У них наявний сильний емоційний зв'язок, тому слова у багатьох ситуаціях є зайвими, або ж мовчання може передавати сильні емоції, які закохані не можуть виразити вербально:

«Коли б тоді, на Йвана Купала, Дмитрик був перечив, або Петруня заступалася за нього, коли би просилися, падали на коліна, Іванові з лютості кров би залила очі — і сільський батюшка після того мав би на цвинтарі аж дві роботи.

Але вони тоді мовчали обоє.» («Майже ніколи не навпаки»);

«Часом після всіх денних робіт, спізна увечері, ішли Михайло з Матронкою в луг, спускали ноги з дамби — і слухали чи то самих себе, чи прохолодне дихання гір і шумливий неспокій води. Притуляться головами — і мовчать, лиш терблять одне одному гарячі пальці, та хіба що на мить покладе Матронка голову в чоловікові коліна — і слухають... слухають.» («Солодка Даруся»)

«А Дмитрик так само мовчки порядкує тепер на її обійсті, та худобу Варварчукову обходить, як живу людину. На Петруню дивиться двома своїми очима-звіздами так само мовчки, але мало не з побожністю...

Петруня довго мовчить, лиш гладить Дмитрикове волосся та раз по раз цілує майже дитиняче—в м'якому пушку — обличчя.» («Майже ніколи не навпаки»);

«Корнелія поволі скинула кептар, блузку, спідницю, лишившись в однюсінькій тоненькій сорочині на шлейках. Вона знову подивилася під бука.

Коляй тримався за нього обома руками, але мовчав.

Тоді підняла із землі сорочку.

— Ні, — хрипко проговорив Коляй. — Я хочу, щоб ти скинула все....

Коляй повільно відірвався від бука й мовчки став перед Корнелією. Дивився й мовчав. Тоді двічі обійшов круг неї, самими пучками пальців лівої руки торкаючись шиї, грудей, живота, й знову відступав, і обходив кругами» («Нація»)

Інколи у конфлікті закохані використовують мовчання для того, щоб приховати свої справжні почуття. Таке використання мовчання наявне, коли одного з комунікантів сильно ображає поведінка/вчинки/слова іншого співрозмовника. Це може трактуватися як і певна стратегічна мета: з допомогою мовчання намагаються показати байдужість, тим самим «покарати» співрозмовника, наприклад:

«Сонце майже доходило до зеніту, коли, схрестивши руки на грудях, баронеса мовчки стала у дверях чоловікового кабінету, а він і не подумав підвести голову, так, ніби не відчував її присутності» («Букова земля»);

«Катінка, ображено фиркнувши, мовчки потекла собі на ганок, замітаючи непідібраним шлейфом сукні децю потьмянілу дубову підлогу» («Букова земля»);

«Щоправда, у хвилини невинних сімейних непорозумінь Катінка ображено дує губки і стиха схлипує в подушку...» («Букова земля»);

Значну групу складають відносини між батьками та дітьми. Серед таких ситуацій можна відстежити як і позитивні емоції (радість, захоплення, задоволення) та почуття (любов, щастя, ніжність), так і

негативні. Конфліктні ситуації складаються переважно через те, що поведінка дітей не відповідає бажанням та поглядам батьків або ж діти не згодні з поглядами батьків. Батьки переважно виражають свої емоції, а діти у такій конфронтативній ситуації найчастіше переживають емоції у мовчанні. Це зумовлено вихованням, особливо строге виховання дітей у минулому, яке не дозволяє зверхньо та грубо поводитися з батьками, навіть у конфліктній ситуації:

«Але Андрія Василина любила за всіх. Ні одного сина не плекала грудьми до трьох років, як плекала Андрія. Або ходить по хаті й ні-ні — та й мовчки погладить хлопця по голові, то цмокне у вухо, аби ніхто не видів.»

«Три сини мовчки презирнулися спочатку між собою. Тоді майже одночасно так само мовчки обняли батька за плечі. У Чев'юків слова важили не багато.» («Майже ніколи не навпаки»);

«— Тебе, Оксентію, з порожніми руками не лишу також. Хоч і женився ти не з нашої волі й великого гонору нашій фамілії твоя жінка не робить, бо валандається потоками із плотогонами, як фіра без дишла...

Оксентій закусив нижню губу до крові.» («Майже ніколи не навпаки»);

«-Казав...Але коли ти сам станеш батьком, зрозумієш, що у час тривоги слух батьківський пропадає...У час тривоги чуєш тільки своє серце...

А далі падає мертва тиша. Тільки чутно, як важко, ніби після довгого бігу, дихає Герберг... і як раз по раз надривно зітхає Ельза в хоромах. Далі Ельза пересувається в кімнату, не причиняючи дверей, - і глибоке приглушене, із самих грудей «ох» знову прорізає навислу тишу.

Виговорившись гострими словами, і мати, і син розуміють, що треба треба говорити далі. Але кожен із них боїться зараз сказати

щось іще гостріше – після чого не залишиться жодного шансу на відступ.» («Букова земля»);

*«Три Чев'юкові сини — Павло, Андрій та Оксентій — однакові, як три краплі води, сиділи круг дубового столу посередині найбільшої — про гостя — кімнати. А четверта крапля такої самої води — **батько** — **мовчки** ходив круг них, **подовгу затримуючись за синівськими плечима й коротко поплескував кожного по шиї.***

Кирило мовчав — бо думав.

Сини мовчали — бо не знали, що думав батько.» («Майже ніколи не навпаки»);

Наступна група конфліктних ситуацій між **братами/сестрами**. Це група, як і попередня, залежить від міжособистісних стосунків між комунікантами. У дружніх стосунках між братами/сестрами конфлікт набуває форму суперечки, яка допомагає висловити свої погляди, дійти компромісу. Такі конфлікти найчастіше вирішуються вербально.

Іншими є конфлікти коли брати/сестри не є близькими між собою. У такому випадку мовчання виконує дисконтактивну функцію, тобто один із комунікантів не підтримує розмову, хоче її уникнути або ж конфлікт призводить до агресії (активно вираженої або пасивної) між співрозмовниками:

«Даю тобі поки що ще дві пари волів, троє коней. І літню стайню на Випчині. Газдувати маєш із чим, ал-л-ле де тобі! Лиш абись мав охоту. Так що роби діти, аби було про кого дбати та для кого робити!

Андрій усміхнувся краєм тонких губів..» («Майже ніколи не навпаки»);

У цьому прикладі виражена пасивна агресія. Один з братів насміхається і зловтішається над сумом брата. Також у ситуації між братами/сестрами може бути просто напружені стосунки, тоді їм важко знайти спільну мову між собою, це виражається з допомогою мовчання:

«Чоловіки особливої бесіди між собою не провадили. Хіба що трохи говорили про війну, а більше-таки — про цьогорічне дощове літо та малі надії на приплоди.

Дмитрик мовчки дивився як не на Андрія, то на Петруню. Так, ніби не встиг надивитися на них раніше.

Далі Андрій якось так непевно, без жодного слова висунувся з хати.» («Майже ніколи не навпаки»);

Також наявні ситуації, у яких мовчання передає емоції у стосунках між **іншими родичами**, наприклад: свекруха/невістка, невістки, свекор/невістка. Зустрічаються як позитивні, так і негативні ситуації спілкування:

«Солені сльози капають Доці з очей. А вона навіть їх не втирає. Хоч тут виплачеться вволю. Та наговориться мовчки. Найбільше — зі свекром і Дмитриком.» («Майже ніколи не навпаки»);

«Свекруха не дуже святкувала першу невістку. І то не через що інше, як через мовчазну, але тверду, мов камінь, любов до Доці свого найстаршого й найдобрішого сина Павла.» («Майже ніколи не навпаки»);

«Проте згадка про пропахлі нафталіном і тютюном складки свекрушиної спідниці, навмисно розгойдувані перед невістчиним носом, звела нанівець тонке тремтіння юної і спраглої Варвариної душі, оскільки виключно мовчазна агресія свекрухи не могла означати нічого, окрім хіба що чергового невдоволення невісткою, яка сьогодні знову «загрубо» начистила бараболі, а «викинутим свиням лушпинням можна було би нагодувати двох косарів.» («Букова земля»);

«Тому до народження Георга Катінка мовчки ковтала ці гострі словесні шпильки темпераментної Євгенії і щоразу шукала причину не їхати тоді до братової — відчуюючи свою жіночу неповноцінність» («Букова земля»).

Цікавою для дослідження є також група конфліктів між людьми, які пов'язані між собою певними стійкими почуттями, такими як **дружба чи ненависть** (друг/ворог). Це дві паралельні групи, комунікативні ситуації у яких розвивають зовсім по-різному, відповідно мовчання матиме різне смислове та емоційне навантаження у них.

Між друзями ми зазвичай бачимо теплі стосунки, тому мовчання зазвичай передає такі почуття як розуміння/співчуття/співпереживання (кооперативні стосунки).

«— Дитинко... Доля ніколи не шукає людину. Людина сама її має знайти й заволодіти нею. Знайдеш — буде твоя.

— А як не знайду?

— То так і проживеш. Без Долі. Іванка знову довго мовчала. Тоді спідлоба подивилася на Северину:

— Як ти?

Северина не відповіла, лиш поклала перед дівчинкою тасу з горохом.»

«Ми ще трохи сидимо з Юстиною мовчки під стіною, ловлячи нескупе ранкове тепло. А далі мовчки разом підводимося.» («Нація»);

Якщо ж ми маємо справу з конфліктними ситуаціями між друзями, то вони, переважно, зустрічаються у формі суперечки. Наприклад:

«— Ті, хто знає, — не скажуть. Та й людей по наших горах ще лишилося таки багато, щоби їх усіх знати. То чого б це мене таки так мали знати по селах? Чого ти мовчиш, Коляю?

— Мовчу, бо не хочу йти з краю. Це я й не приховую. Не хочу тут лишати нічого. Тут усе моє, а я маю тікати як злодій! А друге... Не до душі мені це весілля.

Коляй мовчав.» («Нація»).

На противагу комунікації між друзями, ситуації між ворогами набувають надзвичайно гострого характеру та несуть конфронтативний характер. Цікаво, що саме конфлікт і є їхньою основною формою спілкування, з допомогою якого, автор передає читачу міжособистісні відношення між персонажами. Такий конфлікт зазвичай супроводжується емоціями гніву та страху, часто виникає агресія і навіть фізична розправа.

У конфлікті між ворогами мовчання досить часто використовується зі стратегічною метою:

«— Як спали, Василинко?! — чи то заспівала, чи запитала Чев'ючку Крива Качка, зненацька перервавши її ліниве думання.

І Чев'юцці навіть у потемках зробилося так, якби в очі їй сипнули жменю солі.

— Гаразд. А ви... Цютко? — Васирина з несподіванки й злості ледь стрималася, щоб не назвати свою тезку Качкою. Проте назвала її так, як замолоду називають в селі кожну Васюту. Цютка. Тобто зменшеним від "Васютка".

Про себе Чев'ючка лиш сплюнула через ліве плече: "Най його шляк трафить! І сьогодні не пощастило! Можна вертатися!" («Майже ніколи не навпаки»);

«— Слава Христові-Богові, що вертають живі-здорові, — запізно відповіла Василящучці та й подалася в хату, не бажаючи продовжувати розмову.

Сусідка стиснула на те плечима. Мовчки перехрестилася. І собі задріботіла через вулицю. («Майже ніколи не навпаки»);

«— Дай, Боже, й курці розум! — допікав Грицько мовчазну Теофілу за будь-що, будь-де і будь-при кому.» («Майже ніколи не навпаки»);

Ще одну групу становлять стосунки, зумовлені тим, що люди займають до **різне соціальне** положення. Переважно за нерівних стосунків створюється конфліктна ситуація. Це конфронтативні ситуації між начальником і підлеглим, людьми різного соціального становища, фінансових статків, різних верств населення, якщо говорити про історичний аспект, то це можуть бути люди з різних ворогуючих сторін та ін.

У ситуації конфлікту між начальником та підлеглим, перший зазвичай не стримує своїх емоцій (обурення, гнів, невдоволення), а підлеглий, навпаки, старається опанувати свої емоції і використовує мовчання. Така поведінка зумовлена страхом перед керівництвом, небажанням втратити прихильність чи роботу. Наприклад:

*«...Війт довго дивився спочатку на Павла...Потім **довго мовчав.***

Потому вкотре питає писаря Йогана:

— Йогане! Кажу, що там пише? Дивися в документ Павловий і кажи.

*Йоган, маленький чоловічок, зігнутий хворобою хребта мало не вдвоє, із неприродно задертою догори головою, **дивився війтові прямо в очі...Тоді мовчки** ще раз перечитував написане очима. Далі знову дивився спочатку на війта, тоді на Павла, а після того — на Оксентія.*

— Дивися в документ Оксентія й кажи, що там пише. Але дивися добре, холера би його їла! Бо може, тобі що в очі впало?» («Майже ніколи не навпаки»);

Схожою є також ситуація, де людина вища за своїм соціальним положенням, або має вплив через свій вид діяльності віддає наказ чи висловлює думку, з якою його співрозмовник не згідний, але не може йому перечити, наприклад:

«Кави розніжена жінка так і не дочекалася...Хіба лише Домніка, винувато опустивши голову, мовчки подала тацю із сніданком...» («Букова земля»);

«Але Довгопол вернувся якийсь дуже злий. Мовчки поправив стіл і стільці. І Юр'яна вже збиралася висунутися в двері без "будь здоров". Бесіди тепер не буде. Але це на сьогодні не буде ніякої бесіди.

— Вертайся, Уласіхо! — занадто голосно й сердито вернув її з дверей.

Ні, вона вже глуха. Вона його не чує. Він щось питає, а вона його не чує. Що він питає? І чого вона так боїться? Якби встидалася... а то боїться чути його... й говорити боїться.» («Нація»)

«У хаті стало тихо. Старший офіцер, що стояв у дверях, підійшов до Корнелії, взяв за підборіддя й підвів лице догори. Він довго, дуже довго мовчки дивився їй в очі.

— Хорошо врьот, сучка... — тепер уже чухав потилицю молодший офіцер.» («Нація»)

«На танку стояв Дідушенко у довгому шкіряному пальті, куриє і мовчки міряє людей очима.

Жінки плакали, ховаючи лиця в рукави куфайок.» («Солодка Даруся»);

У романі «Букова земля» авторка також зображує небеса, з яких Бог керує світом людей, у нього є два прислужники – ангели. Між ними і Богом хоч і не рівні стосунки, але лише суто позитивні. У їхніх діалогах часто використовується мовчання як засіб для передання пошани, сумирності, прийняття. Також Бог все знає і все бачить, тому часто не використовує мову для вираження своїх знань, пояснення наказів, адже іноді слова не можуть передати увесь зміст, який у них вкладає мовець.

«Ангели у Небеснім Царстві існували лише для неухильного виконання Божої волі – ніким іншим не казаної, не повторюваної двічі, безсумнівної і неопротестованої, неспростовної, але й уголос не мотивованої; волі, що диктувала мовчазну – заступницьку – ангельську роботу безслівно і майже безслідно, проте так ясно і зрозуміло, що заступництво ангелів за людські душі видавалося не щомиттєвою роботою, а неперервним обов'язковим процесом, схожим на дихання чи біг крові» («Букова земля»);

«Запитання обох ангелів майже тотожні, хіба різняться тональністю голосів. Дотепер їхній господар завжди цікавився однією особою і шлейфом всього, пов'язаного з нею. Проте ніколи Його інтерес не стосувався колективного портрету.

Запитання слуг поки що лишається без відповіді. Творець, мружачись, не спускає очей із Округу.» («Букова земля»).

До групи, яка базується на **суспільно-історичних** факторах, я внесла такі ситуації, які пов'язані із стосунками влада – народ, ворогуючі сторони, нація-нація. Найяскравішим прикладом слугують контексти із книги «Букова земля», коли внаслідок воєнних дій загарбники приходять на територію свого ворога і поводяться агресивно та зверхньо:

«Арютінов витягнув голову, презирливо міряючи очима бургомистра. Увесь його вигляд волав про крайнє нетерпіння, а найбільше – глибоку зневагу до того, що тут відбувається. Так довго полковник чекати не вмів. І всякі церемонії і цивільні протоколи не любить» («Букова земля»);

Опрацьовуючи дискурс М. Матіос, мені вдалося виявити контексти у яких мовчання передає не індивідуальний стан та емоції, а **колективний**. Тобто авторка за допомоги мовчання створює образ суспільства/верстви/групи людей у певний історичний період, їх думки,

емоції, психологічний стан. Ось як автор передає табуйовану тему у сім'ї і передає це через мовчання:

«Про Дмитрика після його страшної смерті в хаті Чев'юків не говорили. Молилися. Розказувати не було що. Хто знав — мовчки хрестився.» («Майже ніколи не навпаки»);

Коли відбуваються якісь серйозні ситуації у суспільстві чи країні дуже часто люди реагують на них з обережністю, страхом, що виражається у тексті мовчанням:

«Хіба його одного заставили іти проти своєї волі і одні, і другі? Але мовчать люди — дотепер бояться... декому й не вигідно правду згадувати.» («Солодка Даруся»);

«І в один мент Михайлові відкрилося, що в його селі поволі ставало так тихо, як у Черемошнім по той бік ріки, хоча мерців у селі не побільшало, і тиф людей не косив; як і раніше, люди робили весілля, храми і хрестини, але набутки стали якісь укорочені і пригнічені, а село — сумне і малоговірке, як переплакана жінка у півроку після чоловікової смерті.» («Солодка Даруся»);

«У Великому Ріжні також було неспокійно. Сюди-туди снували вантажівки зі солдатами. Солдати були коло церкви. На призьбах коло хат сиділи мовчазні газди, неначе б то в свято. І Корнелія подумала, що далі йти не можна.» («Нація»);

«Дівчина, видно, була сторонська, бо ніхто її не впізнав. Одні шепталися, що то зв'язкова, і що то, може, навіть вона показала Івановий бункер. Інші кивали головами, мовчки натякаючи на щось інше. Але так чи інакше, майже ціле село зараз тяжко мовчало, набравши в груди повітря і затамувавши зі страху подих.» («Солодка Даруся»).

«Поквалливість, з якою господарі різної вдачі й темпераменту розпочали свій день після на диво спокійної ночі, мала одне коріння. Однак про нього, як про покійника, тут уже давно не говорено вголос, бо ніщо інше, як саме

*потаємні знання – начебто ніким і ніколи не передавані – якимсь дивним і незрозумілим чином ураз ставали відомими чи не всьому селу і одразу ж зашнуровували **язики більшості** навіть незвично говірливих і багатослівних тутешніх людей.» («Букова земля»);*

*«Тривалий – ретельно приховуваний, ніби яка срамотна хвороба – колективний невроз очікування біди робив усіх статистами, залежними винятково від волі **не названих уголос**, але всім відомих речей і чинників, пом'якшуючи між людьми напади побутової неприязні, а то й лютої ворожнечі, які існують завжди, не залежно від часу чи подій у світі.*

*Здебільше **мовчазні**, тутешні люди жили, обкладені лише горами і наростаючим тривожним чеканням, яке тільки подвоювало страхи, ще більше **припинаючи язики і загострюючи слух.**» («Букова земля»);*

Наявні також діалоги, коли одні обговорюють тему, а інші навіть бояться слухати, або ж коли один наважується говорити, а йому вказують замовкнути і не говорити про заборонені речі:

*«— Юр'яно, я маю стільки ж років, як і ти... Але в цьому світі вже нічого не маю. Так що ти не плач. Іди додому й мовчи. Буде завтра Уласій дома. Даю тобі слово. Але ти і йому мовчи. **Оце поговорили з тобою — й забудь, що казала й про що хотіла сказати. І ні з ким ніколи про таке не говори.** Ти мудра як Соломон. Чула про Соломона? Чи ти мене не слухаєш?» («Нація»)*

«Тимофій вислухав небезпечну бесіду, мало не на пальцях передану сусідськими — знаючими — людьми, й мовчки зайшов до хати, не забивши, як звично, осикового бука під стіною в землю.» («Нація»);

Мовчання може також виражати і позитивне, схвальне ставлення до певних подій:

«Німчуки в селі поводили себе мирно. Хіба що ходили по хатах та забирали птицю і свиней на заріз, але ні до кого німець не прийшов по кури

двічі, чим викликав мовчазне схвалення. А так людей особливо не чіпали.»
(«Солодка Даруся»);

У тексті поширене зображення стосунків між особистістю та суспільством. Іноді громада відноситься до окремих осіб байдуже, або ж навпаки, хоче всіляко влізти у їхнє життя, скривдити, принизити:

«Він не був твалтівником, але й дітовбивцею не стане.

Та що йому робити, коли з нього мовчки сміються люди?» («Майже ніколи не навпаки»);

«Поки божевілля в будь-якій формі не торкнеться нас особисто, ми вдаємо, що не помічаємо тих, хто вражений цим лихом, мовчки ігноруючи, а то й зневажаючи нибраних.» («Щоденник страченої»);

Людина, яка зазнає тиску намагається ізолюватись від громади, боїться входити з ними у контакт. Як було зазначено мною раніше, це переважно у межових стресових ситуаціях, які приводять до психічних розладів (депресії, тривожні стани, божевілля):

«Але з людьми вона не хоче говорити, бо тоді вони можуть дати їй конфету.» («Солодка Даруся»);

«Коли вона вперше спробувала заговорити з татом, страшенно перелякалася власного голосу. Тоді їй здалося, що його почув і увесь світ, а ще гірше — все село, таким він був звучним, голосним.» («Солодка Даруся»);

«Вона так старанно приховувала, що вміє говорити, що часом сама не вірила у протилежне... Та вона боялася ходити до тата часто. А раптом хтось вислідить?! Донесе, що вона і не німа, і не дурна, і не солодка?! Для Дарусі це страшніше, ніж напади болю. Хай дурна її довбня болить, розколюється, але мову не вертає нізащо. Вона не вміє жити між людьми із своєю мовою. Люди самі її відучили говорити. То хай терплять німоту.» («Солодка Даруся»).

Отже, мовчання є одним із найбільш вживаних невербальних компонентів, які використовуються у художніх текстах для опису комунікативних ситуацій. Мовчання може бути засобом творення художнього образу чи ситуації, але воно обов'язково має бути вмотивованим якимись зовнішніми чинниками, які вплинули саме на вибір цього засобу у комунікації, наприклад: емоційний стан співрозмовників, їх характер, соціальне положення, історичні обставини. Більшого емоційного напруження буде набувати спілкування у співрозмовників із неврівноваженим, агресивним характером, зміненими станами свідомості, невзаємними чи ворожими почуттями. У цих випадках ми матимемо частіше конронтативні сценарії спілкування. Такі конфлікти інвективні за своєю суттю. Емоції між людьми із дружніми стосунками найчастіше мають позитивне вираження, а конфлікти проходять у формі незначної суперечки та є негативно-оцінними з характером, тобто, переважно, зустрічаються кооперативні мовні ситуації. Мовчання може виражати емоції не лише окремого індивіда, а й колективів/груп людей.

3.2 Мовчання та супровідні невербальні засоби як виразники базових емоцій у художньому дискурсі М.Матіос

Дослідивши художній дискурс М. Матіос («Майже ніколи не навпаки», «Солодка Даруся», «Букова земля», «Нація», «Щоденник страченої», «Москалиця»), можна стверджувати, що аспект мовчання в тексті займає значне місце у передачі акту комунікації, стану персонажа, його емоцій, характеристики відносин між героями твору та ін. Наші дослідження доводять, що однією з найчастотніших функцій мовчання є експресивна функція – значеннєве мовчання передає емоційні стани персонажів. Мовчання може самостійно передавати емоції персонажів, але частіше у художніх текстах у вираженні емоційних станів використовуються і інші невербальні компоненти (міміка, жести, пози, погляд та ін.) Розглянемо здатність мовчання разом із іншими невербальними засобами передавати емоційні стани у тексті. Опиратися будемо головню на дослідження П. Екмана.

Розглянемо емоційні стани гніву, радості, суму, страху, здивування, презирства на основі джерельної бази художніх текстів М.Матіос.

За нашими спостереженнями, найчастіше мовчання передає емоційний стан **СУМУ**. Відповідно розглянемо контексти, у яких мовчання використовуються для передачі цієї базової емоції. Наприклад:

«На все в житті в Юр'яни є своя гадка. Але, видко, не помагає й так жити, як жила дотепер Юр'яна, коли вже й її Уласія забрали. Юр'яна мовчала. Не плакали й діти»(«Нація»);

«Стефан Браїлян сидить напроти бургомістра і мовчить. Це поганий знак. Іншим разом він безугаву розказував би про свою чергову лямурну пригоду, а Сало вдавав би, що працює з документами. Тепер же обидва сидять, мов на поминках з опущеними головами. В обох одночасно вичерпалися слова.» («Букова земля»);

«Це ж після трьох діб сидіння під землею моє лице, певно, таки схоже на лице мерця», — подумала, але промовчала. Усі троє мовчали.» («Нація»);

«Навіть на оте різке, як удар батога в спину — "москалиця", нікому не відповіла й разу.» («Москалиця»);

«Одна Матронка розуміла справжню Михайлову грижу — але виду не подавала: намагалася триматися подвір'я, та все більше мовчала. Отако сапають собі з Михайлом за хатою — і так, наче одночасно двоє німих до роботи найнялося, лиш дитина щєбече, мов сороченя, та бур'ян за ними підбирає. Вони майже одночасно поцілюють дитинку в голову чи в чоло, мовчки усміхнуться про себе — та й далі сапають—німують.» («Солодка Даруся»).

Окрім мовчання, у передачі емоції суму найчастіше авторка використовує опис таких невербальних компонентів як плач, погляд, заніміння, наприклад:

«Василина беззвучно заплакала: "Ой, усі... Дмитрика вже не закличеш із того світа..."» («Майже ніколи не навпаки»);

«Дмитрик мовчки дивився як не на Андрія, то на Петруню. Так, ніби не встиг надивитися на них раніше. Далі Андрій якось так непевно, без жодного слова висунувся з хати.» («Майже ніколи не навпаки»);

«Дмитрик мовчки довго дивився на неї великими й добрими карими очима, й сльози самі йому котилися лицем.» («Майже ніколи не навпаки»);

«Виснажені щонічною пригородою й доведені стресом майже до відчаю мої батьки вдавалися тоді до всіх можливих і неможливих кроків ... а я, ніби навмисне, рівно о третій ранку скидалася, мов рибка, сідала на ліжкові, підібгавши по-турецьки ноги, хвилин п'ятнадцять мовчки дивилася перед себе, а тоді, зітхнувши, вкладалася спати знову.» («Щоденник страченої»);

«Бувало, хотів говорити. Вечорами з Павлом. Удень — із Доцькою. А іншим разом тижнями мовчав. Лиш дивився на двері. Чи буравив очима стелю.» («Майже ніколи не навпаки»);

«Естер якусь мить мовчки постояла біля дверей і раптом сіла просто на підлогу, як сідають юдеї в час жалоби ... І тільки Хана-Анна, що з роками дедалі більше ставала схожою на Андрія, робітна, як і її батько, осиротівши ще раз, тепер мовчала так само багато, як і батько.» («Нація»)

«- Вас болить голова, Матронко? — тихонько питає Михайло, прикладаючи до чола долоню.

- Ні. — А що?

- Нічого.

- А чого ви плачете?

Матронка зітхала, тоді втирала кінчиком хусточки сльози — і вже так ясно дивилася в Михайлові очі, ніби знову до шлюбу хотіла кликати.» («Солодка Даруся»);

«Михайло з Матронкою сиділи під стіною на низенькій лавці, не дивлячись одне на другого і навіть не перемовляючись. Михайло тягнув

вогкий тютюн, Матронка **сиділа непорушно**, стиснувши на грудях у замки долоні.» («Солодка Даруся»)

«— В який Бочків, жінко, як Кирило пропав у Бозні?! — Василина тільки що не замахнулася на неї.

Маринька встала, підійшла до Василяни, **мовчки і якимось дуже жалісно погладила мокре лице**, а після того обтрусилася муку з її спідниці й навіщо обібрала з пальців прилипла тісто.» («Майже ніколи не навпаки»)

Сум передається за допомогою перерваної мови персонажа. Через надлишок емоцій йому важко говорити. На фоні мовчання наявні також невербальні засоби: тремтячий голос, руки, нервові рухи:

«Корнелія сиділа за кухонним столом і мовчала. Мовчав і Богдан, переставляючи перед собою сірникові палички..

— Мамо, а далі?..

— Далі...» («Нація»)

«-Але в мене є ти. А я не хотіла звальювати на тебе своє минуле...»

Запало довге мовчання.

Корнелія **помішувала чайною ложечкою вихололий окріп** у горнятку.

— Мамо, а ким був мій тато до того, поки почав учителювати? — несподівано різко розвернувся до неї.

Корнелія **мовчала так довго**, що Богдан подумав: **мама заснула сидячи.**» («Нація»)

Емоційний стан суму може переходити у сильнішу емоцію – горе. Тривале перебування у таких станах може вплинути на свідомість людини, тоді можуть розвинути депресивні, тривожні стани чи навіть божевілля:

«— У тебе депресія.

— Ні.

— А що? Він довго **мовчав**.

— Я довго йшов до цього. Ти мене не розумієш...» («Щоденник страченої»)

«Однак я зціплюю зуби, зариваюся обличчям в подушку — і гаряче минуле летить до мене, як осиний рій, хіба що лише не жалить. Мені жаль чоловіка, неймовірно самотнього у своєму багатолітньому **мовчанні**, і неочікувано доброго до мене.» («Щоденник страченої»)

«О, як мені хотілося в такі хвилини кричати, несамовитіти, лякаючи сусідів через стіни. Але я дужче зціплювала зуби, так ніби й справді тамувала біль, заганяючи його в безмовне горло.» («Щоденник страченої»)

«Даруся, зів'яла, геть зовсім безсила, змаліла, як дитинка, мовчки давала себе обертати, а потім сідала, тримаючи голову в колінах, поки Марія холодними руками мастила їй тім'я. **Не мала сили сказати ані словечка.**» («Солодка Даруся»)

«Дмитро приходив із роботи, сідав на хатні цементовані сходи й дивився, як у дворі граються його діти. Він міг сидіти годинами, не реагуючи на Оксанину безконечну балачку, то в кухні, то в стайні, то біля криниці. Він **мовчав**. Його начебто **занімило.**» («Нація»)

Зустрічаються також сцени де через мовчазну молитву герої намагаються пережити свій сум/горе:

«Довший час Матронка лежала нерухомо на ліжкові під вікном і **німувала**. Дивилася то в шибу, то в стелю, зрідка голосно **зітхала**, **мовчки** хрестилася і знову **мовчала**. Може, з Михайлом говорила більше, але ніхто того не чув. А хто приходив навідати Матронку — заставав

одну і ту ж картину: раз по раз зітхаючи на постелі жінка, підперта зусібич подушками, із складеними до хресту пучками пальців і мовчазний Михайло з дитиною на руках.» («Солодка Даруся»)

«Тимофій Сандуляк аж до самої смерті просидів на лавці під хатою із складеними в замок перед себе долонями. Чи молився, чи просто лиш думав, про те не знала навіть Софія. Коли мовчки дивився в небо, а коли говорив із невісткою. Але говорив мало, та й то лише про теперішнє. Часто хитав головою, ніби щось заперечував кому. А може, то була ознака якоїсь його нервової хвороби.» («Нація»);

«Про Дмитрика після його страшної смерті в хаті Чев'юків не говорили. Молилися. Розказувати не було що. Хто знав — мовчки хрестився.» («Майже ніколи не навпаки»).

Емоційний стан **СТРАХУ** людина найчастіше переживає в мовчанні. Під час цієї емоції яскраво виражені і інші невербальні компоненти: прикриття рукою, зляканий погляд, тремтіння тіла, блідна шкіра, бажання закритись та ін. Тому кількість використання компоненту мовчання для передачі страху у художньому тексті є також значною, наприклад:

"Росте в череві каліка. Свят-свят-свят!", — **перехрестилася мовчки** Василина, додивившись, як невістка важко зашнуровувала зранку постели.» («Майже ніколи не навпаки»);

«**Їй страшно.Ї дивно.Ї моторошно.Ї нема кому сказати. І навіть перепудитися нема коли**» («Майже ніколи не навпаки»);

«У Вайссельбергера з несподіванки **затрусилася нижня щелепа, а щоб не виказувати страху, він слідом за дружиною обома руками також ухопився за верх покривала. Слова застрягли в горлі** – і Соломон так і **дивився мовчки на нічних зайд, не маючи сили зібратися бодай з думками. Слова покинули його цієї непоправної, як він розуміє, і жахливої миті.**» («Букова земля»);

«— ...А тепер можеш убити й мене, як убив його...

. Іван на те **промовчав**. Лиш почув, як у ньому обірвалося все живе й застигло.» («Майже ніколи не навпаки»);

«**Застиглим із несподіванки і страху чотирьом чоловікам, що тепер уже півколом обступали жінку, відкрилася потворна й жахка картина.**» («Москалиця»);

«...**Хіба що серед безсонних ночей прислухаємося** через відчинені двері до дихання одне одного: **страх** можливої втрати одне одного безмовно висить над нами.» («Щоденник страченої»)

«У ній **обірвалося все так**, як урвалася вчора дитина. Велика **гарячість шугнула в мозок.**» («Нація»)

«— Сідай отут. — Довгопол висунув два стільці й сам сів напроти так близько, що ще трохи — й вона оглухне.

Ні, вона вже глуха. Вона його не чує. Він щось питає, а вона його не чує. Що він питає? І чого вона так боїться? Якби встидалася... а то боїться чути його... й **говорити боїться.**» («Нація»)

«Катерина...підійшла до поштового прилавка й **мовчки** розкрила долоню. Марія Герасимівна також **мовчки** віддала конверт. А Катерина, вся враз **обм'якнувши й збліднувши в лиці**, вийшла, навіть не подивившись на нього. («Нація»)

«Але з людьми вона **не хоче говорити**, бо тоді вони можуть дати їй **конфету.**» («Солодка Даруся»)

«Слухайте, жінко добра, я, як йшла, — так і звалилася на стежку, сила мене лишила, ні встати, **ні крикнути**... та й то ще не все...» («Солодка Даруся»);

«**Іде автобус на Вижницю: Іван сидить на задньому сидінні при самому вікні — у дримбу грає. Дехто з пасажирів, може, би й сварився з**

сусідом за негречний рух чи ненавмисну штовханину — але **гляне** на Йвана, стисне плечима, та й **прикусить язик.**» («Солодка Даруся»);

«Люди їдуть усякі...Проте слухає Йвана — **й мовчить**, бо Цвичок дурний—дурний, а таке може сказати, що хоч посеред дороги вилазь із автобуса.» («Солодка Даруся»);

«— Скажи мені чесно: чого тобі не вистачало всі ці роки зі мною? — наполегливість у його голосі не віщувала нічого доброго. Я продовжувала **мовчати. Лиш міцніше вгортала плечі пледом.**» («Щоденник страченої»)

Страх, як і сум, може переходити у сильніші, довготриваліші стани, наприклад тривогу, істерику:

«Спершу Німий упирався. **Розмахував руками, виривав з горла несамовито хрипкі звуки або намагався плакати.** Але був надто збуджений, щоб Чев'юки могли зрозуміти, що він хоче сказати.» («Майже ніколи не навпаки»).

Мовчанням передається і стан, коли людина, довго переживаючи емоцію страху, ніби виснажила свій організм і вже не може виявляти ніяких зовнішніх емоцій. Проте, все ж таки, таку ситуацію також можна віднести до емоції страху, хоч вона не виражається яскраво, ми розуміємо, що це ніби захисна реакція героїні:

«От що зробив із Севериною **задавнений страх і холодний розум:** він зробив із живої людини людину, **змерзлу до життя...** ніщо в ній не тремтить, не здригається, на світ Божий не проситься. . Ні сльоза. Ні сміх. Ні осуд. **Тільки мовчання й холодний розум ведуть її життям.**» («Москалиця»)

Ще одна поширена емоція, яка часто передається мовчанням - емоція **ГНІВУ**. Гнів в художніх текстах, як один із найсильніших емоційних станів, часто спонукає до дій та передається крізь призму мовчання, бо

через велику кулькість емоцій людина не може вербально їх виразити. Для вираження гніву, окрім мовчання, також часто використовується опис міміки, жестів, погляду, наприклад:

«Але Довгопол вернувся якийсь дуже злий. Мовчки поправив стіл і стільці. І Юр'яна вже збиралася висунутися в двері без "будь здоров". Бесіди тепер не буде. Але це на сьогодні не буде ніякої бесіди...

— *Вертайся, Уласіхо!* — *занадто голосно й сердито вернув її з дверей.*

У хаті стало тихо.» («Нація»);

«Старший офіцер, що стояв у дверях, підійшов до Корнелії, взяв за підборіддя й підвів лице догори. Він довго, дуже довго мовчки дивився їй в очі...

— *Хорошо врьот, сучка...* — *тепер уже чухав потилицю молодший офіцер.»*. («Нація»);

«По тому, як чоловік знову розітнув поглядом, ніби бритвою, зрозуміла, що жарти тут — ні до чого.» («Щоденник страченої»);

«Жінка лежала долілиць на колісці — а чоловік бив її залізними руками. Люто. Мовчки. І вона підставляла під удари непокриту голову.» («Майже ніколи не навпаки»);

«Северина підвелася з лавки, випроставши спину мало не на струнко, довго дивилася в очі Вороніну незмигним, таким самим, як у гадюки з кошика поглядом, а тоді мовчки, але дуже поволі, почала скидати із себе кептарик-безрукавку.» («Москалиця»);

«Сьогодні я мало не вбила сусідку.... (огірки)Дрібні, з мізинний палець, з пухирцями і непередаваним запахом свіжості, вони викликали в мене звірячий апетит і дивним чином погамували мовчазну лють роздражненої пантери.»(«Щоденник страченої»);

*«Але після того став Іван якийсь лютий і недобрий — навіть з Дарусею **мале що говорив.**» («Солодка Даруся»);*

*«...Він бив її, як б'ють норовисту худобину: **мовчки**, не клянучи і не шляхтуючи, але вкладаючи в кожен удар усю силу своєї **ненависті й злості.**» («Солодка Даруся»);*

*«...оскільки виключно **мовчазна агресія свекрухи** не могла означати нічого, окрім хіба що чергового невдоволення невісткою, яка сьогодні знову «загрубо» начистила бараболі..» («Букова земля»);*

«— Не теренди й не переч, жінко! Нічого я не забув. І маму-небіжку мою лиши в спокої!...Ти вже забула своє сирітство, що така недобра до Доцьки?»

*Василина вислухала довгу чоловікову бесіду, але **промовчала** — **лиш стиснула зуби**. Хоч важко далася їй та **німота.**» («Майже ніколи не навпаки»);*

Варто також зазначити, що різні негативні емоції можуть переживатися одночасно, зумовлювати або переходити один в одного.

У багатьох комунікативних ситуаціях мовчання може передавати не лише одну емоцію, а декілька або вказувати на їх зміну. У цьому прикладі ми можемо побачити дві емоції: гнів та сум. Емоційні стани суму та гніву є взаємопов'язаними і можуть переходити один в одного:

*«— Ніхто! — чорна **ненависть палає з її очей.** — Він мене не пробивав.*

— А що він робив із тобою?»

*Заплакана донька **дивиться на тата жалісливими очима, довго мовчить**, а далі ледь чутно відповідає:*

— Мучив.» («Майже ніколи не навпаки»).

Також з емоцією гніву може бути пов'язане здивування:

«— Як спали, Василинко?! — чи то заспівала, чи запитала Чев'ючку Крива Качка, зненацька перервавши її ліниве думання.

І Чев'юці навіть у потемках зробилося так, якби в очі їй сипнули жменю солі.

— Гаразд. А ви... Цютко? — Василина з несподіванки й злості ледь стрималася, щоб не назвати свою тезку Качкою. Проте назвала її так, як замолоду називають в селі кожну Васюту. Цютка. Тобто зменшеним від "Васютка». Про себе Чев'ючка лиш сплюнула через ліве плече: "Най його шляк трафить! І сьогодні не пощастило! Можна вертатися!" («Майже ніколи не навпаки»).

Довготривалий страх може переходити в злість і спонукати людину до дій:

«Але нечувана сміливість його тихої, забитої страхом його Петруні, неприхований виклик, що кинула вона йому не проханням-наказом: "А ти розпечатай мене, то й будеш знати, чи була я тобі вірною!", розбудив у Йванові таку лють, що він по тому не раз ставав під град водоспаду охолодити вогонь у мозку: міг тоді би вбити а хоч рідного батька, якби він у нього був.» («Майже ніколи не навпаки»).

Зазвичай емоції ділять на позитивні та негативні. Проте, розглядаючи контексти дискурсу М. Матіос, мені трапилися ситуації, коли у традиційному значенні негативна емоція може сприйматися як позитивна. Наприклад, злість як відповідь на чийсь різко негативну поведінку, яка шкодить багатьом, не має є негативною емоцією. Це спосіб захистити себе, оцінити ситуацію справедливо. Наприклад, жінка, яка знає про вбивство невинної людини чоловіком:

«— ...Про Дмитрика... — Доця перемовчала. — То диявол тоді вас попутав, що помогли спровадити людину на той світ. Але вас Бог уже покарав. На тому самому місці. Коло млина. Видите, слабуєте на голову.

Так що не кажіть нічого. Я давно знаю. — Уже без краплі жалю добивала Грицька словами, а руками пестила глинку на Дмитриковій могилі.» («Майже ніколи не навпаки»).

Ось також засудження поглядів чоловіка, який думає, що жінка має страждати:

*«Ви думаєте, що тільки жінка має інтуїцію. Може, й так. Але чоловік замість інтуїції має знання. Ні, не так. Він має твердість знань. Ось я твердо знаю, що не ошчасливив жодну жінку слізьми. **У мене відпало бажання продовжувати розмову. Чоловік, який думає, що жіночий плач за ним — це щастя.. Хай він собі буде здоровий. Я мовчки вийшла з машини, поклавши на сидіння плату, завищену чи не удвічі.»** («Щоденник страченої»)*

За нашими спостереженням, мовчанням також часто передається емоція **РАДОСТІ**. Наприклад:

*«...Толочене молодими тілами сіно на стайні добре кришилося навіть і взимку. І навіть **пара з уст, донедавна німих, а тепер — роздертих невимовною втіхою**, вилася попід холодний дах, як димок від щойно розпаленого вогнища. Так двоє людей, іще вчора чужі, а сьогодні — збожеволілі від наглого пожегару в крові, легко й бездумно позбулися своїх голів.»* («Майже ніколи не навпаки»);

*«Александр від несподіваного зворушення **мовчки обняв Вагнера, далі міцно, обома руками, потиснув його широку, зі стверділою шкірою долоню, усміхаючись так широко, що Василькові губи зрівнялися із закрученими на цей раз доверху вусиками.»** («Букова земля»);*

*«Петруня **зітхнула з полегкістю**: добре, що не Андрія. З Андрієм їй не було би про що говорити. Він не до роботи — до пустоти»*(«Майже ніколи не навпаки»);

«А Дмитрик так само мовчки порядкує тепер на її обійсті, та худобу Варварчукову обходить, як живу людину. На Петруню дивиться двома своїми очима-звіздами так само мовчки, але мало не з побожністю.»(«Майже ніколи не навпаки»);

«Він важко зітхає:

— Як таке може бути?! Я не знаю, що тепер робити.

Петруня довго мовчить, лиш гладить Дмитрикове волосся та раз по раз цілує майже дитиняче—в м'якому пушку — обличчя.

— Ніц не треба робити! — мало не кричить, захлинаючись від радості. — Лиш не віддай мене знов у руки того звіра, — раптово схлипує хлопцеві в груди, і він чує, як холодна її сльоза котиться його гарячим тілом.» («Майже ніколи не навпаки»);

«Часом після всіх денних робіт, спізна увечері, ішли Михайло з Матронкою в луг, спускали ноги з дамби — і слухали чи то самих себе, чи прохолодне дихання гір і шумливий неспокій води. Притуляться головами — і мовчать, лиш тереблять одне одному гарячі пальці, та хіба що на мить покладе Матронка голову в чоловікові коліна — і слухають... слухають.» («Солодка Даруся»).

«Ще якусь мить Ельза сидить приперта до ялиці, зіщулившись, як від удару. Вона спантеличена і розчулена водночас. Їй хочеться крикнути на весь ліс і розказати, який у неї добрий, сердечний син. Та Ельза і собі повільно витягує з пазухи образ святої Гертруди і, ковтаючи тепер уже радісні сльози, цілує дерев'яну іконку, зігріту теплом грудей» («Букова земля»);

Наявний також контекст у якому страх та сором переходить у радість (негативна емоція у позитивну):

«І Петруня безмовними словами звертається до свого серця, як колись зверталася до свого християнського Бога. Але сором не досягає її

навіть тепер. І страх перед Іваном не досягає. Разить її велика радість...» («Майже ніколи не навпаки»).

Радість також не можна вважати тільки позитивною емоцією, інколи вони також може набувати негативного сенсу. Наприклад, якщо радість передає злорадство, як у цьому прикладі, де один брат радіє невдачі іншого брата:

«Андрій усміхнувся краєм тонких губів. Оксентій закусив нижню губу до крові.» («Майже ніколи не навпаки»).

Дещо менше у художньому дискурсі М. Матіос емоції **ЗДИВУВАННЯ** мовчанням. У вираженні цього емоційного стан простежується поліфункціональність мовчання. Можна стверджувати, що при вираженні цієї емоції мовчання здійснює дві функції. Окрім експресивної, виконується рогативна функція, що позначає питання-здивування, щодо отриманої інформації. А також, мовчання може виконувати хезитативну функцію, що виражає мислинневі процеси комуніканта із сумнівом, непевністю, ваганням. Здивування – нейтральна емоція, її не відносять на до позитивних, ні до негативних. Також часто здивування є не єдиною емоцією персонажа, а переживається поряд з іншими та виражається з допомогою мовчання. Наприклад, здивування із страхом, здивування із гнівом та ін. Окрім мовчання, найчастіше здивування також передається із допомогою здивованого погляду.

«-Я вмирати сеї години не вмираю. Але папір на всіх вас зробив. Най буде. Дописати не пізно.

І витягнув з-під скатертини кожному документ, посвідчений нотарем у Вижниці, про розподіл свого майна між синами.

Три сини мовчки презирнулися спочатку між собою.» («Майже ніколи не навпаки»);

«Війт довго дивився спочатку на Павла. Тоді на Оксентія. Потім довго мовчав.

Потому вкотре питає писаря Йогана:

— Йогане! Кажу, що там пише? Дивися в документ Павлович і кажи.

*Йоган, маленький чоловічок, зігнутий хворобою хребта мало не вдвоє, із неприродно задертою догори головою, дивився **війтові** прямо в очі.*

— Пише так: ...повільно, мало не по буквах читав Йоган.

*Тоді мовчки ще раз перечитував написане очима. Далі знову дивився спочатку на **війта**, тоді на **Павла**, а після того — на **Оксентія**.» («Майже ніколи не навпаки»);*

«- А ще мені конче потрібна історія родини Вівчарів, де були два Петри.

Від здивування в ангелів уже тріпочуть крила: як? Знову ціла родина?!» («Букова земля»);

«— Просила пані молода, тато й мама пані молодої і я вас дуже файно прошу, абись'те були такі ласкаві прийти до нас на весілля завтра рано в Старі Кути.

*Корнелія дивилася на чоловіка посеред світлиці. Чоловік дивився на Корнелію біля порога. Обоє мовчали **Військові мовчки** презирнулися. **Газда стояв снопом посеред хати.** Корнелія тупцювала коло порогу.» («Нація»).*

П. Екман не вважає **СОРОМ** базовою емоцією, проте, на мою думку, у художньому дискурсі все ж варто звернути на неї увагу, як на одну з емоцій, яка передається за допомогою мовчання.

«— Тебе, Оксентію, з порожніми руками не лишу також. Хоч і женився ти не з нашої волі й великого гонору нашій фамілії твоя жінка не робить, бо валандається потоками із плотогонами, як фіра без дишла. ..

Оксентій закусив нижню губу до крові. («Майже ніколи не навпаки»).

У цьому прикладі сором поєднаний із сумом та страхом:

«Вона зараз навіть не банує за своїм молодим життям. Вона лиш за ним ридає. У цю збурену воду. У мовчазні стіни, які не розкажуть правди нікому. Ридає в занімілу в грудях тугу, що не розрубати її ні ножем, ні сокирою не розколоти. Упилася п'явкою туга в розбухлі груди і ссе — не висисає Теофілиної ганьби і страху.» («Майже ніколи не навпаки»).

Мовчання часто використовують як інструмент засудження неналежної поведінки, яка порушує моральні норми у суспільстві. У відповідь на це людина відчуває сором:

«Теофіла скидає очі догори — і насмішуватий, осудливий погляд Божої Матері змушує колінопреклонну жінку вчинити нечуване (навіть у розумінні найбільшого грішника!) зухвальство: стиснути праву долоню в кулак і пригрозити ним жінці в золотистому німбі сумнівної непорочності, яка зі стіни мовчки засуджує Теофілу, не зазираючи їй у душу.» («Майже ніколи не навпаки»).

Вираження мовчанням емоційного стану **ПРЕЗИРСТВА** в художньому дискурсі М.Матіос є найменшим за кількістю:

«Арютінов витягнув голову, презирливо міряючи очима бургомистра. Увесь його вигляд волав про крайнє нетерпіння, а найбільше – глибоку зневагу до того, що тут відбувається. Так довго полковник чекати не вмів. І всякі церемонії і цивільні протоколи не любить» («Букова земля»);

«Вона не обмовилася й словом про мою дурну витівку з таблетками й алкоголем. Але, сідаючи в машину, подивилася довгим і виразним поглядом»(«Щоденник страченої»);

«На танку стояв Дідушенко у довгому шкіряному пальті, курив і мовчки міряв людей очима.

Жінки плакали, ховаючи лиця в рукави куфайок.» («Солодка Даруся»).

Вираження мовчанням емоційного стану **огиди** в художньому дискурсі М. Матіос виявити не вдалося. Цей емоційний стан найрідше передається автором у текстах. Проте, я вважаю, що цей емоційний стан близький до презирства, інколи може поєднуватись і переживатись разом із ним.

Отже, проаналізувавши контексти художнього дискурсу М. Матіос, можна зробити висновок, що найчастіше мовчання виражає сильні емоційні стани, афекти, які не можливо передати вербально. Пояснити це можна тим, що у таких емоційних станах людина поводить ся інтуїтивно, не може контролювати себе та свою невербальну поведінку, тому мовчання найчастіше супроводжується великою кількістю інших невербальних компонентів спілкування: пози, міміки, жестів, погляду тощо. Найчастіше мовчанням виражено такі емоції як сум, страх, гнів та здивування, значно менше – радість, сором та презирство. Не знайдено випадків вираження базової емоції огиди. Декілька емоційних станів можуть переживатися одночасно, зумовлювати і переходити один в одного, в межах тексту це передається детальним описом невербальної поведінки персонажа, в тому числі і мовчанням.

3.3 Вербальні засоби вираження мовчання у контекстах

У художньому дискурсі для передачі мовчання автори використовують значну кількість засобів. Найчастіше виразником аспекту мовчання виступають дієслова та його форми (*мовчу, мовчить, замовкла, мовчиш, затихла, притихла, мовчать, замовкнувши, притихнувши, мовчїть, помовчїть, німувала, німують, не відповів та інші*). Наприклад:

*«Кирило **мовчав** — бо думав. Сини **мовчали** — бо не знали, що думав батько.»* («Майже ніколи не навпаки»);

*«Дмитро на те **промовчав**. **Промовчав** він і вдома, й удень, і ввечері, й кілька днів по пригоді, гейби й не було Татаринової п'яної нісенітницї в його житті ніколи.»* («Нація»);

*«Він **мовчав** і тоді, коли Оксана бідкалася, чи не заслаб чоловік, і спроваджувала його до лікаря. Він **мовчав** за сніданком, обідом і вечерєю.»* («Нація»);

*«— Ну, чого ти плачеш і **мовчиш**? Ти по-людськи не могла прийти?»* («Нація»);

«Та й хто жаліє людину, самострачену пристрастю?!

*Тому я **мовчу**.*

***Мовчить** і він.»* («Щоденник страченої»);

*«Довший час Матронка лежала нерухомо на ліжкові під вікном і **німувала**.»* («Солодка Даруся»);

*«Вони майже одночасно поцілують дитинку в голову чи в чоло, мовчки усміхнуться про себе — та й далі сапають—**німують**.»* («Солодка Даруся»);

«- Прийшли мене брати на війну? — безбарвно, так ніби це його не стосується, питав Михайло по—румунськи, всідаючись поруч.

*Лукул **не відповів**.»* («Солодка Даруся»);

«...Матронка не просилася. Не верещала. Значить, була винна, бо навіть не питала, за що він б'є. Лиш закусила волоссям рот і тихо стогнала після кожного удару, поки безсила її голова не впала на лаву непритомна.» («Солодка Даруся»).

Значне місце в арсеналі мовних номінацій для позначення феномену мовчання займають прислівники (*мовчки, мовчазно, мовчкома, беззвучно та ін.*), наприклад:

«Ми ще трохи сидимо з Юстиною мовчки під стіною, ловлячи нескупе ранкове тепло. А далі мовчки разом підводимося.» («Нація»);

«— Скликай, жінко, на завтра діти, — закомандував Кирило Василю, мовчки повечерявши й виказавши "отченаш".»(«Майже ніколи не навпаки»);

«Василина беззвучно заплакала: "Ой, усі... Дмитрика вже не закличеш із того світа..."» («Майже ніколи не навпаки»);

«Іван, і собі виглянувши надвір, тимчасом замкнув хату з середини на два тисові засуви. Далі мовчки прив'язав зів'ялу Петруню догори руками до жердки з одежею під стелею...» («Майже ніколи не навпаки»);

«Він мовчкома, але таки рішуче сунув на неї, вириваючи на ходу з носа тонкі й прозорі еластичні трубки.» («Нація»);

«Роботу робила мовчки — ніби секрет який за зубами тримала. Та й говорити особливо не мала з ким.» («Москалиця»);

«Євгенія на те хіба що зайвий раз мовчки цілує ненагідного Кока із дрібними чорними кучерями мало не до плечей, повільно веде убік головою.» («Букова земля»);

Досить часто для позначення феномену мовчання використовуються прикметники прикметниками (напр. *Мовчазний(-а), мовчазні, безмовний (-а) і тд.*), найчастіше вони використовуються для опису персонажа, ситуації, навколишнього середовища, тощо. Тобто, прикметники є

стилістично-маркованими, їх експресивне буття допомагає розкрити емоційний стан людини, її соціальний статус¹³⁷:

*«Тисову Рівню, враз схарпуджену неймовірною новиною від млина на в'їзді до млина навіїзді, після жіночого лементу й хапливого заламування рук, після **мовчазного** чоловічого втихомирення, цікавили лише дві речі.» («Нація»);*

*«Та, мабуть, у допомозі від чужого є частка **замовчуваного** торгу, який залишається поза межами розмови, але не поза межами свідомості того, хто просить про допомогу.» (Щоденник страченої»);*

*«О, як мені хотілося в такі хвилини кричати, несамовитіти, лякаючи сусідів через стіни. Але я дужче зціплювала зуби, так ніби й справді тамувала біль, заганняючи його в **безмовне** горло.» (Щоденник страченої»);*

*«І, о, диво, мене прорвало! За багато **безмовних** днів я виголосила таку гнівну тираду, сила злості якої могла б змести бетонні дамби, не те що жовтозаду сусідку.» (Щоденник страченої»);*

*«Серед голого-голісінького поля у колі чотирьох **мовчазних** і похмурих солдатів при зброї стояв той, хто викликав Вайссельгейбера на зустріч – лейтенант Пігаревський...»*

*«Северині від каплички добре видно: стоїть посеред двору, ридаючи, **мовчазна** Софія з двома дітьми на руках, а троє, й собі плачучи, тримаються за її спідницю.» («Москалиця»);*

*«А хто приходив навідати Матронку — заставав одну і ту ж картину: раз по раз зітхаюча на постелі жінка, підперта зусібч подушками, із складеними до хресту пучками пальців і **мовчазний** Михайло з дитиною на руках.» («Солодка Даруся»).*

¹³⁷ Швачко С. О. Когнітивно-комунікативні аспекти мовчання (на матеріалі англomовного дискурсу) / С. О. Швачко // Studia Linguistica : зб. наук. праць / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 325.

Значно менше використовуються іменники та іменникова група¹³⁸ (мовчання, безмовність, мовчазність, мовчанка, німота та ін.):

*«Але в мене є ти. А я не хотіла звалювати на тебе своє минуле... Запало довге **мовчання**.»* («Нація»);

*«Він перекреслив свою кар'єру, звички, усталений ритм багатьох і багатьох років, а я йому так нічого й не змогла дати, окрім суцільних проблем, пов'язаних із двома сталевими кульками, що прошили мене, як голка прошиває полотно, та ще безсоння, яке катує мене спогадами, а я катую чоловіка **мовчанням**.»* («Щоденник страченої»);

*«Мені жаль чоловіка, неймовірно самотнього у своєму багатолітньому **мовчанні**, і неочікувано доброго до мене...»* («Щоденник страченої»);

*«Вона не вміє жити між людьми із своєю мовою. Люди самі її й відучили говорити. То хай терплять **німоту**»* («Солодка Даруся»);

Окрім різних повнозначних частин мови, основними засобами передачі мовчання є словосполучення, дієприслівникові, дієприкметникові та порівняльні звороти, а також, комунікативні одиниці: висловлювання та речення (*не кажучи ні слова; не знаходить слова; не каже ні слова; не може вимовити та ін.*):

*«Коли би хто знав, що вона насправді в голові своїй думає... та вона ні Василеві, ні Семенові **сказати того не може**.»* («Москалиця»);

*«Навіть на **оте** різке, як удар батога в спину — "москалиця", нікому **не відповіла й разу**.»* («Москалиця»);

*«Вона **не обмовилася й словом** про мою дурну витівку з таблетками й алкоголем. Але, сідаючи в машину, подивилася довгим і виразним поглядом* («Щоденник страченої»);

¹³⁸ Швачко С. О. Когнітивно-комунікативні аспекти мовчання (на матеріалі англomовного дискурсу) / С. О. Швачко // Studia Linguistica : зб. наук. праць / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 324.

«Грицько, **не кажучи ні слова**, скрутив податливому Дмитрикові руки й ноги кінською упряжжю.» («Майже ніколи не навпаки»);

«**Не мала сили сказати ані словечка.**» («Солодка Даруся»);

«Так вони і йшли берегом, з витягнутими одне до одного руками, ніби велися до шлюбу або на налігачі. Славко **не промовив не те що кривого** — жодного слова, і Даруся слухняно йшла за ним, не чуючи зимової холоднечі.» («Солодка Даруся»);

«Тепер же обидва сидять, мов на поминках з опущеними головами. В обох одночасно **вичерпалися слова.**» («Букова земля»);

«Михайло з Матронкою сиділи під стіною на низенькій лавці, не дивлячись одне на другого і навіть **не перемовляючись.**» («Солодка Даруся»);

«Отако сапають собі з Михайлом за хатою — і так, **наче одночасно двоє німих** до роботи найнялося, лиш дитина щебече, мов сороченя, та бур'ян за ними підбирає.» («Солодка Даруся»);

«Ні з ким особливо **до бесіди не стаєш**, навіть, коли є з ким говорити. А що говорити? **Нема що говорити.**» («Москалиця»).

Знайдені також випадки вираження мовчання фразеологізмами:

«А він, тобто слідчий, готовий всіляко допомагати, звичайно, за умови мого **риб'ячого мовчання**...Слідчий так закручував вибудовану кимсь версію, що у відповідь я мовчки кивала головою на аргументи-підкидні і відверталася до стіни.» («Щоденник страченої»);

«Їде автобус на Вижницю: Іван сидить на задньому сидінні при самому вікні — у дрімбу грає. Дехто з пасажирів, може, би й сварився з сусідом за негречний рух чи ненавмисну штовханину — але гляне на Йвана, стисне плечима, та й **прикусить язик**» («Солодка Даруся»);

«Здебільше мовчазні, тутешні люди жили, обкладені лише горами і наростаючим тривожним чеканням, яке тільки подвоювало страхи, ще більше припинаючи язики і загострюючи слух.» («Букова земля»);

У цьому контексті варто згадати і графічні знаки, які використовуються для позначення мовчання в дискурсі, найчастіше таким знаком виступає знак три крапки, він може позначати як паузи, так і мовчання:

«— ...А тепер можеш убити й мене, як убив його... — байдуже сказала Іванові Петруня, дивлячись, як із Павлової брами розходяться люди після поминок.» («Майже ніколи не навпаки»);

«— Гаразд. А ви... Цютко? — Василина з несподіванки й злості ледь стрималася, щоб не назвати свою тезку Качкою.» («Майже ніколи не навпаки»);

«— Наговорив хтось на тебе, Уласію...

— Наговорив...!

— А що хотіли?

Уласій мовчав довго» («Нація»);

«- Правдивій людині не шкода навіть своє віддати...

- У мене вже такий час настав... — перемовчавши, стиснув плечима Михайло і сів на поріг млина. «(«Солодка Даруся»).

Досить часто мовчання не має вербального вираження у тексті, у такому випадку ми виділяємо його у контексті, наприклад: *«зупинився і дихав важко», «вичерпав слова», «приголомшило на мить».* Виразитися мовчання може і за допомогою обірваного діалогу, коли комуніканти різко замовкає:

«Вона стиснула губи і вийшла.» («Москалиця»);

«- А чого ви плачете?»

Матронка зітхала, тоді втирала кінчиком хусточки сльози — і вже так ясно дивилася в Михайлові очі, ніби знову до шлюбу хотіла кликати.» («Солодка Даруся»).

Отже, засобом передачі мовчання у тексті виступають різночастиномовні, номінативні, комунікативні одиниці та різні графічні знаки. Найбільшу кількість у вираженні мовчання становлять різні частиномовні одиниці – іменники, прислівники та прикметники, значно менше іменники, різні словосполучення, звороти та фразеологізми. Ще одна особливість мовчання, що воно може не називатись в тексті прямо або ж передаватись пунктуаційними знаками.

ВИСНОВКИ

Комунікативна лінгвістика є самостійною наукою, яка поєднує у собі велику кількість концепцій, поглядів, практичних матеріалів інших наук та розробляє власні. На сьогоднішній день комунікативна лінгвістика є досить перспективною галуззю наук, що зумовлено великою кількістю аспектів, які вона вивчає, та завдань, які вирішує. Значна кількість питань комунікативної лінгвістики не мають достатнього вивчення та усталеного погляду на них мовознавців.

У магістерській роботі я розглянула зв'язки вербальної та невербальної поведінки під час комунікації. Вивчення невербальної семіотики як частини комунікативної лінгвістики, є досить актуальним, адже саме у ній наявна велика кількість питань, що потребують розв'язання, деякі її розділи є малодослідженими. Дослідивши художні тексти М. Матіос «Солодка Даруся», «Нація», «Майже ніколи не навпаки», «Букова земля», «Москалиця», «Щоденник страченої», мені вдалось підтвердити погляд мовознавців, що невербальна поведінка людини несе у собі значну, а можливо і більшу ніж вербальна, кількість інформації під час спілкування. Невербальна та вербальна поведінки комунікантів існують у взаємному зв'язку, супроводжують, доповнюють одна одну, підтверджують або ж заперечують.

Розглядаючи аспекти вивчення мовчання у проспективному ключі, ми з'ясували, що цей компонент спілкування привернув до себе увагу ще давніх античних мислителів та драматургів, роздуми про нього знаходимо у Платона, Буаста, Есхіла, Цицерона та ін. Трактатування мовчання знаходимо також у міфологічному та релігійному ключі, де воно є обов'язковою умовою здійснення різних ритуалів, молитв, стає основою різних культів, наприклад ісихазму. Нові погляди на мовчання були подані у драматургії М. Метерлінком, а згодом і модерністами, які вважали, що слова не здатні повністю передати людської думки, а мовчання є вищою

формою діалогу. На сучасному етапі активно використовує невербальний компонент мовчання М.Матіос, саме тому художній дискурс цієї письменниці я обрала для свого дослідження.

Наукове вивчення мовчання розпочалось в межах комунікативної лінгвістики. Поза комунікативним актом мовчання немає ніякого смислового навантаження, а може досліджуватись лише у контексті спілкування. Саме така неінформативність мовчання поза комунікативним актом поставила під сумнів думку про його місце у невербальній семіотиці. Виникли питання, чи є воно дійсно повноцінним компонентом комунікації. Проте, досліджуючи поліфункціональність, семантику та значеннєвість паралінгвістичного компоненту мовчання у мовній комунікації та тексті, мені вдалось підтвердити думку, що мовчання не лише виконує усі функції, що притаманні невербальним засобам, але й значну кількість власних функцій, характерних тільки йому.

Щодо функціонального навантаження мовчання, можна стверджувати, що найчастіше воно виконує експресивну функцію – вираження емоцій. Дослідивши контексти, які стали джерелом мого дослідження, я виявила, що мовчання найчастіше передає сильні емоційні переживання – гнів, сум, страх, здивування. Дещо меншою мірою мовчанням виражається радість та презирство. Повністю відсутні контексти на позначення базової емоції огиди. Цікаво, що в одній ситуації мовчання може передавати декілька емоцій. Також емоції можуть переходити і зумовлювати одна одну.

Поряд із мовчанням для передачі емоцій у тексті використовуються і інші невербальні засоби: міміка, пози, жести, різні фізіологічні стани, тон, тембр, психофізіологічні реакції та ін. Тобто, досліджуючи емоційний стан комунікантів, я враховувала усі аспекти їхньої поведінки. Зокрема, значну увагу я приділила вивченню емоційного стану персонажів, їхніх характерів, вихованню, світогляду, міжособистісних відносин та почуттів. Саме ці чинники зумовлюють перебіг комунікативної ситуації та

визначають який жанр спілкування використовуватиметься (конфронтативний чи кооперативний). Досить часто мовчання у конфлікті використовують як стратегію, що також вказує на його вагомість у комунікативному акті.

Своєрідність мовчання, також простежується у засобах його вираження у тексті: воно може мати формальне вираження (виражатися різними частинами мови, висловами, зворотами, графічними знаками), а може й не мати його (мовчання виступає як супроводжуючий компонент інших невербальних засобів) і виділятися в контексті. Найчастіше аспект мовчання виражається у тексті дієсловами (*мовчить, мовчу, замовк, притих, промовчав, не говорилось*), прислівником (*мовчки*), прикметниками (*мовчазний, безмовний, притихлий*), а також графічним знаком трьох крапок. Значно менше передається мовчання іменниками (*мовчання, мовчанка*), дієприслівниковими зворотами (*нічого не сказавши, нічого не одмовивши, перервавши розмову, враз замовкнувши*), фразеологізмами (*мовчати як риба, прикусити губу*) та різними висловами (*не міг говорити, нічого не сказав, ніхто нічого не одмовив йому, промовчала на його слова*).

Отже, підсумовуючи наукове дослідження, можна сказати, що поставлені завдання були розв'язані.

Список використаної літератури

1. Антипова А. М. Система английской речевой интонации / А. М. Антипова. – М.: Высшая школа, 1979. – 132 с.
2. Античний театр: Есхіл, Софокл, Евріпід, Арістофан, Менандр, Плавт: Трагедії і комедії: Пер. з давньогр. та латин. / упорядкув., передм., прим. В. І. Пащенко. — К. : Веселка, 2003. — 276 с.
3. Анохіна Т. Невербальні та вербальні засоби екстеріоризації силенціального ефекту в англomовному художньому дискурсі. // Автореферат канд.філол.наук/ Запорізький Національний Університет-Запоріжжя, 2006. – 18 с.
4. Анохіна Т. Семантизація категорії мовчання в англomовному художньому дискурсі: [монографія] / Т.О. Анохіна – Вінниця : Видавництво «Нова Книга», 2008. – 160 с.
5. Арутюнова Н. Молчание: контексты употребления // Логический анализ языка // Язык речевых действий. – М.: Наука, 1994. – С. 106-117.
6. Арутюнова Н. Д. Феномен молчания // Язык о языке: сб. статей / Н. Д. Арутюнова. – М.: Язык русской культуры, 2000. – С. 417 – 436.
7. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004 – 376 с.
8. Безуглая Л. Р. Значимое молчание в системе прагматической импlications / Л. Р.Безуглая // Вісник ХНУ. – 2004. – № 636. – С. 47–49.
9. Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации – К.: Логос, 2003. – С. 33. – 304 с.
10. Бутовская М. Л. Язык тела: природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека). - М.: Научный мир, 2004. – 286 с.
11. Богданов В. Молчание как нулевой речевой акт и его роль в вербальной коммуникации / В.В. Богданов // Языковое общение и его единицы: [Межвузовский сб.науч. трудов]. – Калинин, 1986. – С. 12–18.

12. Богданов К. А. Очерки по антропологии молчания / К. А. Богданов. – Спб.: РХГИ, 1997. – 352 с.
13. Богданов В. В. Функции вербальных и невербальных компонентов в речевом общении / В. В. Богданов // Языковое общение: единицы и регулятивы: межвуз. сб. научн. труд. – Калинин, 1987. – С. 18–25.
14. Вашека Т. Психологія спілкування: [навчально-методичний комплекс] / Т.В. Вашека, С.В. Гічан. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006. – 184 с.
15. Горелов И. Безмолвный мысли знак: рассказы о невербальной коммуникации. – М.: Мол. Гвардия, 1991 – 240 с.
16. Горелов И. Н. О вербальных и невербальных составляющих речевого поведения // Вопросы психолингвистики. – 2003. - № 1. – С. 13–18. 44. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 104 с
17. Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. М.: Прогресс, 1985. – 375 с.
18. Грушевицкая Т. Г., Попов В. Т., Садохин А. П. Основы межкультурной коммуникации / Под ред. А.П. Садохина. –М. 2003. – 352 с.
19. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. – Москва : Прогресс, 1989. – 312 с.
20. Дерпак О.В. Конфронтативні мовленнєві жанри: комунікативно-прагматичний та мовний аспекти (на матеріалі української, англійської та польської мов): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / О.В. Дерпак ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 16 с.
21. Кобяков О. Міфологічні витоки мовчання / О. Кобяков // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Філологічні науки. - 2009. - Вип. 81(3). С. 291-294.

22. Колшанский Г. Паралингвистика. – М.: 1974. – 80 с.
23. Єжижанська Т. С. Мовчання як комунікативна одиниця в художньому тексті / Т. С. Єжижанська // IV Международ. научно-практ. конф. «Образовательный процесс: взгляд изнутри». – 29-30 с.
24. Экман, Пол. Психология эмоций [Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life] / пер. с англ. В. Кузин. — СПб.: Питер, 2010. — 336 с.
25. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. – Львів: Літопис, 2004. – 168 с.
26. Взаємодія вербальних і селекційних засобів комунікації // Комунікативна лінгвістика та прагмалінгвістика // Лінгвістичні дослідження: 36 наук. праць. ХНПУ ім. Г. П. Сковороди. – 2013. Випуск: 35. – 210-221 с.
27. Изард, К. Психология эмоций / Кэррол Изард - СПб.: Питер, 2007. – 464 с.
28. Колшанский Г. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974. – 80 с.
29. *Корольова В. В. Стратегічний потенціал учасників драматургійної комунікації / В. В. Корольова, І. С. Попова // Український смисл. - 2018. - № 2018. - С. 254-263.*
30. Кочерган М. Паралінгвістика і паракінесика // Загальне мовознавство. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999 – 400 с.
31. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: [підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти] / М. П. Кочерган. – К.: Академія, 1999. – 288 с.
32. Крейдлин Г. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. - М.: Новое литературное обозрение, 2004 – 581 с.
33. Крестинский С. В. Интерпретация актов молчания в дискурсе / С. В. Крестинский // Язык, дискурс, личность: сб. науч. тр. – Тверь, 1990. – С. 38-45.

34. Крестинский С. Коммуникативно-прагматическая структура акта молчания // Коммуникативно-функциональные аспекты языковых единиц. Тверь, 1993. – С. 59-66.

35. Крестинский С. Молчание в системе невербальных средств коммуникации / С.В. Крестинский // Тверской лингвистический меридиан: [теорет. сб.]. – Тверь: ТвГУ, 1998. – С. 74–79.

36. Крестинский С. В. Коммуникативная нагрузка молчания в диалоге / С. В. Крестинский // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин: Изд-во Кал.ун., 1989. – С. 92-97.

37. Крестинский С. Молчание как средство коммуникации и его функции в языковом дискурсе // Вестник ТвГУ. Серия «Филология», 2011. Выпуск 1. – Тверь, 2011. С 34- 37.

38. Лабунская В. А. Невербальное поведение: структура и функции. В.А. (Лабунская В.А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). Ростов: Изд-во Ростов, ун-та, 1986. – 135 с.

39. Ложкин Г.В., Повакель Н.И. Практическая психология конфликта. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.

40. Меликян С. Речевой акт молчания в структуре общения: автореф. дис. кан. филол. наук. - Воронеж, 2000 – 24 с.

41. Мишин. А. Невербальные средства коммуникации и их отражение в художественном тексте: автореф. дис. кан. филол. наук. - М.: РУДН, 2005 – 16 с.

42. Остапчук Т. П. Мовчання як мотив опору в постколоніальному тексті (на матеріалі романів А. Рой "Бог дрібниць" та М. Матіос "Солодка Даруся") // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Сер.: Філологія. Літературознавство. - 2014. - Т. 231, Вип. 219. - С. 79-83.

43. Пиз А. Язык телодвижений. Н. Новгород: Ай кью, 1992. – 158 с.

44. Почепцов Г. Г (мол.) Теорія комунікації. – К., 1996. – 175 с.

45. Савчук І. І. Соціально марковані комунікативні стратегії персонажів англійської художньої прози в ситуації суперництва / І. І. Савчук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2008. – № 41. – С. 182–185.
46. Селіванова В. Б. «Порожній дискурс» у драмах Лесі Українки та Володимира Винниченка / В. Б. Селіванова // Collegium. – 2004. – № 14. – С. 29–40.
47. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. - Полтава: Довкілля. -К., 2008. – 721 с.
48. Сливинський О. Мовчання як іншість. Літературно-антропологічна перспектива / Остап Сливинський // Слово і Час. – 2002. – № 8. – С. 59–68.
49. Сливинський О. Т. Феномен мовчання в художньому тексті (на матеріалі болгарської прози 60 – 70-х років ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури» / О. Т. Сливинський. – Тернопіль, 2006. – 20 с.
50. Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях / Н. Ф. Сумцов. – Х. : Тип. М. Ф. Зильберберга, 1885. – 140 с.
51. Третьякова, В.С. Конфликт как феномен языка и речи / Проблемы образования, науки и культуры: Известия Уральского гос. ун-та. — Екатеринбург, 2003. №27. Вып.14. — С. 143–152.
52. Третьякова, В.С. Речевой конфликт и аспекты его изучения. [Электронный ресурс]. — 2003. — Режим доступа: <http://irbis.asu.ru/mmc/juris5/11.ru.shtml>. – Дата доступа: 25.01.2010.
53. Українська афористика: [антологія/за ред І. Драча, В. Черняка]. – К.: Просвіта, 2001. – 320 с.
54. Фролова І.Є. Вербалізація конфлікту у дискурсі. // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / Під загальн. ред. Шевченко І.С.: Монографія. – Харків: Константа, 2005. – с. 244.

55. Чорнобай О.Л. Комунікативна лінгвістика (мовна комунікація) як основа опанування засобів юридичної комунікації / О.Л. Чорнобай // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки. – 2015. – № 813. – С. 168-174.

56. Швачко С. О Вербалізація мовчання в поетичному дискурсі / А. Джой ; наук. кер. С. О. Швачко // Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів факультету іноземної філології та соціальних комунікацій, Суми, 18–23 квітня, 2011 року / відп. за вип. В. В. Опанасюк. – Суми : Сумський державний університет, 2011. – Ч. 1. – С. 14–15.

57. Швачко С. Когнітивно-комунікативні аспекти мовчання / С. О. Швачко // *Studia Linguistica* : збірник наукових праць. – К., ВПЦ "Київський університет", 2011. – Вип. 5, Ч. 2. – С. 319–326.

58. Швачко С. Комунікативне мовчання: онтологічне та лінгвістичне буття / С. О. Швачко, І. Ващук // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія Філологічні науки (мовознавство). – 2012. – Вип. 105 (2). – С. 312–316.

59. Швачко С.О., Анохіна Т.О. Лінгвістичний статус паузи (на матеріалі англomовних художніх текстів) // Вісник Сумського державного університету. - Серія філологічні науки. – 2002. – № 3 (36). – С. 116-121.с.

60. Швачко С. Мовчання як силенціальний ефект / С. О. Швачко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Філологія (мовознавство). – 2012. – Вип. 15. – С. 225–230.

61. Шмелёва Т. В. Речевой жанр: опыт общелингвистического осмысления / Т. В. Шмелёва // *Collegium*. – К., – №1-2. – С.57-65.

62. Яремко М. В. Мовчання у мовленнєвій комунікації / М. В. Яремко // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Філологічна. – 2012. – Вип. 23. – 358 с.

63. Яремко М. Традиція мовчання у художній літературі / Мар'яна Яремко // Наукові записки. Вип. 96. Серія : Філологічні науки (мовознавство). У 2 ч. Людмила Золотюк Ч. 1. / Кіровоградський держ. пед. ун-тет ім. В. Винниченка. – Кіровоград, 2011. – С. 250–253.

64. Grosse E.U. Text und Kommunikation / E.U. Grosse. – Stuttgart: Kohlhammer, 1976. – 224 s.

65. Saville-Troike, M. The place of silence in an integrated theory of communication/ M. Saville-Troike // Perspectives of Silence – Ed. by D. Tannen, G. U., M. Saville-Troike. Univ. of Illinois. – 1985. – P. 1 – 18.